हितोपदेश-मित्रलाभः

प्रस्ताविका-प्रथमो भागः

मङ्गलाचरणम्

सिद्धिः साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्जटेः।
जाह्नवीफेनलेखेव यन्मूर्ध्नि शशिनः कला॥1॥

प्रसङ्गः-अत्र कविः सत्पुरुषाणां कार्यसिध्यर्थं भगवन्तं शिवं प्रार्थयति।

अन्वयः-यन्मूर्ध्नि शशिनः कला जाह्नवीफेनलेखा इव (शोभते) तस्य धूर्जटेः प्रसादात् सतां साध्ये सिद्धिःअस्तु।

व्याख्या-यस्य=भगवतः शिवस्य, मूर्ध्नि=मस्तके, शशिनः=निशानाथस्य, कला=षोडशो भागः, जाह्नवीफेनलेखा=जाह्नव्याः=गङ्गायाः, फेनस्य=जलकफस्य, लेखा=रेखा चिह्नं वा, इव=सदृशं(शोभते=विराजते) तस्य धूर्जटेः=भगवतो भूतनाथस्य, प्रसादात्=अनुकम्पातः, सताम्=सज्जनानाम्, साध्ये=स्वाभीष्टकर्मणि, सिद्धिः= सफलताप्राप्तिः, अस्तु=भवतु।

सरलार्थः-यस्य भगवतो महेश्वरस्य ललाटे निशानाथस्य कला भागीरथ्याः फेनचिह्नम् इव सुशोभते। एतादृशगुणोपेतस्य शिवस्यानुगृहेण सज्जनानामखिलकार्याणि सिध्यन्तु।

व्याकरणम्-

समासः-धूर्जटेः=धूः भारभूता जटिः यस्य सः, तस्य। जाह्नवीफेन-लेखा= जाह्नव्याः फेनः जाह्नवीफेनः तस्य लेखा। यन्मूर्ध्नि=यस्य मूर्धा यन्मूर्धा, तस्मिन्।

सन्धिविच्छेदः-प्रसादात्तस्य=प्रसादात्+तस्य, यन्मूर्ध्नि=यत्+मूर्ध्नि।

प्रकृति प्रत्ययः-सिद्धिः=सिध्+ क्तिन् (ति)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

श्रुतो हितोपदेशोऽयं पाटवं संस्कृतोक्तिषु।
वाचां सर्वत्र वैचित्र्यं नीतिविद्यां ददाति च॥2॥

प्रसङ्गः-अत्र ग्रन्थस्योपादेयतायाः वर्णनमस्ति।

अन्वयः-अयं हितोपदेशः श्रुतः (सन्) संस्कृतोक्तिषु पाटवं (ददाति)। सर्वत्र वाचां वैचित्र्यं नीतिविद्यां च ददाति।

व्याख्या-अयम्=एषः, हितोपदेशः=एतदाख्यो ग्रन्थविशेषः श्रुतः=अधीतः, (सन्=भवन्) संस्कृतोक्तिषु=संस्कृतस्य=गिर्वाणगिरः, उक्तिषु= सम्भाषणेषु, पाटवम् =चातुर्यम्, (ददाति=यच्छति) सर्वत्र=सर्वस्मिन् स्थाने व्यवहारे वा, वाचाम्= गिराम्, वैचित्र्यम्=वाक्कौशलम्, नीतिविद्याम्=राजनीतिशास्त्रज्ञानम्, च=तथा, ददाति= प्रयच्छति।

सरलार्थः-गुरुमुखाद् अधीत एव हितोपदेशग्रन्थः संस्कृतभाषाभाषणे पटुत्वं, सर्वविधप्रयोगव्यवहारेषु नैपुण्यं, नीतिशास्त्राणां ज्ञानःा सम्यक् प्रयच्छति।

व्याकरणम् -

समासः-हितोपदेशः=हितस्य उपदेशः। संस्कृतोक्तिषु=संस्कृतस्य उक्तयः संस्कृतोक्तयः, तासु। नीतिविद्याम्=नीत्याः विद्या नीतिविद्या, ताम् (नीयते लभ्यते स्वस्येप्सितम् अनया इति नीतिः)

सन्धिविच्छेदः-श्रुतोहितोपदेशोऽयम्=श्रुतः+हितोपदेशः+अयम्। संस्कृतोक्तिषु=संस्कृत+ उक्तिषु।

प्रकृतिप्रत्ययः- श्रुतः=श्रु+क्तः(त) उक्तिषु=वच्+क्तिन्(ति)+सुप्(सु)। सर्वत्र=सर्व+त्रल्(त्र) वैचित्र्यम्= विचित्र+ ष्यञ् (य)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत्।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्॥3॥

प्रसङ्गः-अत्र विद्यायाः वैशिष्ट्यं वर्णितम्।

अन्वयः-प्राज्ञः अजरामरवत् विद्याम् अर्थं च चिन्तयेत्। मृत्युना केशेषु गृहीत इव धर्मम् आचरेत्॥

व्याख्या-प्राज्ञः=बुद्धिमान् पुरुषः, पण्डितो वा, अजरामरवत्=जरामरण-शून्यमिव, विद्याम्= शास्त्रकलादिज्ञानम्, अर्थञ्च=द्रव्यःा, चिन्तयेत्=विचारयेत्, मृत्युना=यमराजेन, केशेषु=मूर्धजेषु, कचेषु वा, गृहीतः=धृतः, इव=सदृशम्, धर्मं= पुण्यम्, आचरेत्=आचरणं कुर्यात्।

सरलार्थः-प्राज्ञो जनः आत्मानं जरामृत्युरहितं मत्वा शास्त्रज्ञानम् अर्थार्जनःा कुर्यात्। एवःा यमराजेन कचो गृहीत इत्यवगम्य धर्माचरणम् अनुष्ठेत्।

व्याकरणम्-

समासः-अजरामरवत्=न विद्यते जरा यस्य स अजरः, न म्रियते इति अमरः, अजरश्चासौ अमरश्च इति अजरामरम्, स इव इति। प्राज्ञः=प्रकर्षेण जानातीति प्राज्ञः, प्रज्ञ एव प्राज्ञः(स्वार्थेऽण् प्रत्ययः)

सन्धिविच्छेदः-अजरामरवत्=अजर+अमरवत्। धर्ममाचरेत्=धर्मम्+आचरेत्।

प्रकृति प्रत्ययः-प्राज्ञः=प्र+ज्ञा+क (अ) प्रज्ञ+अण् (अ)। गृहीतः=गृह्+ क्त(त)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम्।
अहार्यत्वादनर्घत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा॥4॥

प्रसङ्गः-अत्र सर्वद्रव्येषु विद्यैव श्रेष्ठतममस्तीति वर्णितम्।

अन्वयः-(विद्वांसः)सर्वदा अहार्यत्वात्, अनर्घत्वात्, अक्षयत्वाच्च सर्वद्रव्येषु विद्या एव अनुत्तमं द्रव्यम्(इति)आहुः।

व्याख्याः-विद्वांसः=पण्डिताः, सर्वदा=सदैव, अहार्यत्वात्= हर्तुमशक्यत्वात्, अनर्घत्वात्=मूल्येनापि लब्धुमशक्यत्वात्, अक्षयत्वात् च= अविनाशित्वाच्च, सर्वद्रव्येषु=अखिलवस्तुषु, विद्यैव=शास्त्रज्ञानमेव, अनुत्तमम्=श्रेष्ठतमम्, द्रव्यम्= पदार्थम्, इति=इत्येवम्, आहुः=वदन्ति कथयन्ति वा।

सरलार्थः-पण्डिताः सर्वद्रव्येषु विद्यैव श्रेष्ठतमं द्रव्यमस्तीति प्रतिपादितवन्तः। यतोहि विद्येयम् अहार्या, अनर्घा

अक्षया च भवति।

व्याकरणम्-

समासः-सर्वद्रव्येषु=सर्वाणि च द्रव्याणि सर्वद्रव्याणि तेषु। अहार्यत्वात्= हर्तुं योग्या हार्या, हार्या न भवतीति अहार्या, तस्याः भावः अहार्यत्वम्, तस्मात्। अनर्घत्वात्=नास्ति अर्घो मूल्यं यस्याः सा अनर्घा, तस्याः भावः अनर्घत्वम् तस्मात्। अक्षयत्वात्=नास्ति क्षयो नाशो यस्याः सा अक्षया, तस्याः भाव अक्षयत्वम्, तस्मात्।

सन्धिविच्छेदः-विद्यैव=विद्या+एव। अहार्यत्वादनर्घत्वादक्षयत्वाच्च= अहार्यत्वात्+ अनर्घत्वात्+ अक्षयत्वात्+च।

प्रकृति प्रत्ययः-विद्या=विद्+क्यप् (य)टाप्(आ)।सर्वदा=सर्व+दाच्(दा)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नाम वृत्तं वर्तते।

संयोजयति विद्यैव नीचगापि नरं सरित्।
समुद्रमिव दुर्धर्षं नृपं भाग्यमतः परम्॥5.॥

प्रसङ्गः-विद्या सदैव पुरुषाणामुन्नतये सर्वविधं साहाय्यं करोति।

अन्वयः-नीचगा अपि सरित् दुर्धर्षं समुद्रम् इव (नीचगाऽपि) विद्या एव नरं नृपं संयोजयति। अतः(विद्या)परं भाग्यम्(उद्घाटयति)।

व्याख्या-नीचगा अपि=निम्नस्थानगामिन्यपि, सरित्=नदी, दुर्धर्षं=दुष्करं दुष्प्रापं वा, समुद्रं=रत्नाकरम्, इव=यथा, (नीचगा अपि=नीचजनगता अपि) विद्या= शास्त्रज्ञानम्, एव=नूनमेव, नरं=पुरुषम्, दुर्धर्षं=दुरतिक्रमं, दुष्प्रापं वा, नृपं=राजानम्, संयोजयति=परस्परं प्रापयति, अतः=अस्मात् कारणात्, विद्या=शास्त्रज्ञानम्, परं= ऊर्ध्वम्, भाग्यं=दैवम्(उद्घाटयति=संयोजयति)।

सरलार्थः-येन प्रकारेण निम्नगासरित् तृणकाष्ठादीनि वस्तूनि, दुष्प्रापे सागरे संयोजयति, तेनैव प्रकारेण नीचगा विद्या अपि तं पुरुषं महाराजानं प्रापयति। अत एव विद्या पुरुषाणां भाग्योद्घाटनं नूनमेव करोतीति।

व्याकरणम्-

समासः-नीचगा=नीचं गच्छतीति। दुर्धर्षं=दुःखेन घृष्यते इति दुर्धर्षः, तम्। नृपम्=नॄन् पातीति नृपः, तम्।

सन्धिविच्छेदः-विद्यैव=विद्या+एव। समुद्रमिव=समुद्रम्+इव।

प्रकृति प्रत्ययः-नरम्=नृ अच् (अ)। नृपम्=नृ+पा+क(अ)। भाग्यम्= भज्+ण्यत् (य)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम्।
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम्॥6.॥

प्रसङ्गः-लोके विद्यैव केवलं सर्वविधसुखस्य साधनमस्ति।

अन्वयः-विद्या विनयं ददाति, विनयात् पात्रतां याति, पात्रत्वात् धनम्आप्नोति, धनाद् धर्मं(करोति)ततः सुखम् (प्राप्नोति)।

व्याख्याः-विद्या-शास्त्रादिज्ञानम्, विनयम्=विनमृताम्, ददाति=यच्छति, विनयात्=नमृत्वात्, पात्रताम्=सज्जनताम्, याति=प्राप्नोति, पात्रत्वात्=योग्यत्वात्, धनम्=ऐश्वर्यादिकम्, आप्नोति=लभते, धनात्=अर्थतः, धर्मम्=धार्मिककृत्यम्, (करोति=सम्पादयति) ततः=धार्मिककृत्यानन्तरम्, सुखम्=सर्वविधानुकूलत्वम्, (प्राप्नोति=लभते)

सरलार्थः-इह लोके विद्या पुरुषेभ्यो विनयं ददाति, विनयात् सत्पात्रत्वमायाति, ततो धनं लभते, धनाद् धर्मो जायते, धर्माच्च सर्वविधसुखम् आयाति।

व्याकरणम्-

सन्धिविच्छेदः-विनयाद्याति=विनयात्+याति।पात्रत्वाद्धनमाप्नोति= पात्रत्वात् +धनम् + आप्नोति।

प्रकृति प्रत्ययः-विनयम् = वि+नी+अच्(अ)। पात्रताम्=पा+ष्ट-न् (त्र) +तल् (त)। (तलन्तं स्त्रियाम्)। धर्मम्=धृ+मन्(म)। ततः=तत्+तसिल्(तस्)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

विद्या शस्त्रञ्च शास्त्रञ्च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये।
आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाऽऽद्रियते सदा॥7॥

प्रसङ्गः-अत्र शस्त्रशास्त्रयोः शास्त्रस्यैव प्राधान्यं स्वीकृतम्।

अन्वयः-शस्त्रं च शास्त्रं च विद्या (भवति) द्वे विद्ये प्रतिपत्तये (भवतः) आद्या वृद्धत्वे हास्याय (भवति), (अतः)द्वितीया सदा आद्रियते।

व्याख्याः-शस्त्रञ्च=खड्गादिशत्रुरक्षणसाधनःा, शास्त्रम्=वेदोपनिषदादिशास्त्रम्, च=इति द्वयम्, विद्या= ज्ञानसाधनम् (भवति=जायते) द्वे=एते उभे, विद्ये= शस्त्रशास्त्रस्वरूपे, प्रतिपत्तये=स्वाभिलषितकार्यसिद्धये, (भवतः=स्तः) आद्या=प्रथमा-शस्त्ररूपाविद्या, वृद्धत्वे=वृद्धावस्थायाम्, हास्याय=उपहासाय (भवति= जायते) (अतः=एतदर्थम्) द्वितीया=अपराशास्त्रविद्या (वेदवेदाङ्गादीनां ज्ञानम्) सदा= सर्वस्मिन् काले, आद्रियते=प्रशस्यते।

सरलार्थः-इह जगति द्वे विद्ये सुविख्याते, एका शस्त्रविद्या, अपरा शास्त्र-विद्या, आभ्यामुभाभ्यां नरो यशो धनादिकःा च लभते, किन्तु शस्त्रविद्या वृद्धावस्थायामुपहासाय भवति, एवञ्च शास्त्रविद्या आजन्मनः सर्वविध सुखोपवस्तूनि प्रयच्छति अर्थात् सर्वदैव अनाहता तिष्ठतीति।

व्याकरणम्-

सन्धि-विच्छेदः-शस्त्रञ्च=शस्त्रम्+च। द्वितीयाऽऽद्रियते=द्वितीया+ आद्रियते।

प्रकृति प्रत्ययः-शस्त्रम् = शस् + ष्ट्-न (त्र)। शास्त्रम् = शास् + ष्ट्-न् (त्र)। हास्याय = हस् + ण्यत् (य)+ (ङे=य)। वृद्धत्वे=वृध्+क्त (त)+त्व (ङि)=(इ) वृद्धस्य भावः।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

यन्नवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत्।
कथाच्छलेन बालानां नीतिस्तदिह कथ्यते॥8॥

प्रसङ्गः-कविरत्र मनोरञ्जनपूर्णाभि र्नीतियुक्ताभिः कथाभिर्माध्यमेन उपदेशं यच्छति।

अन्वयः-यत् नवे भाजने लग्नः संस्कारः अन्यथा न भवेत् , तत् इह कथाच्छलेन बालानां (कृते) नीतिः(मया) कथ्यते।

व्याख्याः-यत्=यस्मात् कारणात्, नवे=नवीने, आर्द्रे वा, भाजने=पात्रे, (अपक्वमृत्पात्रादौ इत्यभिप्रायः) लग्नः=अङ्कितः, संस्कारः=रेखाचिह्नम्, अन्यथा= विपरीतः, न भवेत्=नैव स्यात्, तत्=तस्माद्धेतोः, इह=अस्मिन् हितोपदेशाख्ये गृन्थे, कथाच्छलेन=उपाख्यानव्याजेन, बालानां=आदौ संस्कृतभाषायां प्रवेशेच्छुकानाम् (कृते=अर्थम्) नीतिः=एष नीतिगृन्थः (मया=गृन्थकारेण) कथ्यते=उपदिश्यते।

सरलार्थः-यथा नूतने मृत्पात्रे घटे वा रेखादिचिह्नम् अग्निसंस्कारादारभ्य आभग्नकालं यावत् तिष्ठति तथैव आख्यानव्याजेनोपदिष्टा कथाऽपि आमरणपर्यन्तं तिष्ठति।

व्याकरणम्-

समासः-कथाच्छलेन=कथा एव छलं कथाच्छलम्, तेन।

सन्धिविच्छेदः-यन्नवे=यत् +नवे। नान्यथा=न+ अन्यथा, नीतिस्तदिह= नीतिः+तत्+ इह।

प्रकृति प्रत्ययः-भाजने=भाज्+ ल्युट् (अन) ङि(इ)। लग्नः=लग्+ क्त (त)। संस्कारः=सम्+कृ+घञ् (अ)। नीतिः=नी+क्तिन् (ति)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

मित्रलाभः सुहृद्भेदो विगृहः सन्धिरेव च।
पःातन्त्रात्तथाऽन्यस्माद् गृन्थादाकृष्य लिख्यते॥९॥

प्रसङ्गः-अत्र हितोपदेशस्य चतुर्णां प्रकरणानामुल्लेखो वर्तते।

अन्वयः-(मया) पःातन्त्रात् तथा अन्यस्मात् गृन्थाद् आकृष्य मित्रलाभः, सुहृद्भेदः, विगृहः, सन्धिः, एव च लिख्यते।

व्याख्याः-मया=नारायणपण्डितेन, पञ्चतन्त्रात्=एतन्नामधेयाद्गृन्थात्, तथा= अपि च, अन्यस्मात्=अपरस्मात्, गृन्थात्=बृहत्कथामहाभारतादिनीतिगृन्थात्, आकृष्य=संक्षिप्य, मित्रलाभः=मित्रस्यलाभः प्राप्तिर्वा, सुहृद्भेदः= मित्रबान्धवादीनां विरोधः, विगृहः=युद्धम्, सन्धिः=मेलनम्, एव च=तथा च, लिख्यते=विरच्यते।

सरलार्थः- सुविख्यातस्य पःातन्त्राख्यस्य गृन्थस्य तथा नीतिविषयकाणामन्येषां गृन्थानां सहयोगेन मित्रलाभसुहृद्भेदविगृह-सन्धिषु चतुर्षु प्रकरणेषु विभक्तेषु एष हितोपदेशाख्यः कथासङ्गृहो नारायणपण्डितेन विरच्यते।

व्याकरणम्-

समासः-मित्रलाभः=मित्रस्य लाभः प्राप्ति र्वा। सुहृद्भेदः=सुहृदो भेदः।

सन्धिविच्छेदः-सन्धिरेव=सन्धिः+एव। तथाऽन्यस्मात्=तथा+अन्यस्मात्। गृन्थादाकृष्य=गृन्थाद्+आकृष्य।

प्रकृति प्रत्ययः-भेदः=भिद्+घञ्(अ)। विगृहः=वि+गृह्+अप्। (अ)। आकृष्य=आङ्+कृष्+ल्यप्(य)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

कथामुखम्

अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनामधेयं नगरम्। तत्र सर्वस्वामिगुणोपेतः सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत्। स भूपतिरेकदा केनापि पठ्यमानं श्लोकद्वयं शुश्राव।

व्याख्या- अस्ति = वर्तते, भागीरथीतीरे = भगीरथादागताभागीरथी = गङ्गा, तस्याः तीरे = तटे, पाटलीपुत्रनामधेयम् = पाटलीपुत्राख्यम् (सम्प्रति 'पटना' बिहार-प्रान्तस्य राजधानी इति नाम्ना प्रसिद्धम्) नगरम् = पुरम्। तत्र=पाटलीपुत्रे, सर्वस्वामिगुणोपेतः सर्वैः = अखिलैः, स्वामिगुणैः=प्रभुगुणैः, (शौर्य्यवीर्यादिभिः) उपेतः=युक्तः, सुदर्शनो नाम=सुदर्शननामधेयः, नरपतिः=भूपतिः, आसीत्=अभूत्। स भूपतिः पूर्वोक्तगुणोपेतो राजा, एकदा=एकस्मिन् काले, केनापि=कश्चिद् अपरिचितेन, पठ्यमानम्=अधीयमानम्, श्लोकद्वयम्=पद्यद्वयम्, शुश्राव=आकर्णयामास।

व्याकरणम् -

समासः-भागीरथीतीरे=भागीरथ्याः तीरे। सर्वस्वामिगुणोपेतः=स्वं धनम् अस्तीति स्वामी, स्वामिनो गुणाः स्वामिगुणाः, सर्वे च ते स्वामिगुणाः सर्वस्वामिगुणाः, तैः उपेतः। नरपतिः=पाति रक्षतीति पतिः, नराणां पतिः। सुदर्शनः=सुष्ठुदर्शनं यस्य सः।

सन्धिविच्छेदः-नरपतिरासीत्=नरपतिः+आसीत्। केनापि=केन+अपि।

प्रकृति प्रत्ययः-सुदर्शनः=सु+दृश्+ल्युट् (अन)। उपेतः=उप+इ+क्त (त) पठ्यमानम्=पठ्+शानच् (आन) मुगागमश्च।

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥10॥

प्रसङ्गः-परोक्षार्थस्य दर्शकं शास्त्रलोचनमिन्द्रियलोचनापेक्षया श्रेष्ठतरं वर्तते।

अन्वयः-अनेकसंशयोच्छेदि, परोक्षार्थस्य दर्शकं शास्त्रं सर्वस्य लोचनं (भवति) तत् यस्य नास्ति, स अन्ध एव।

व्याख्याः-अनेकसंशयोच्छेदि=अनेकसंशयानाम्=बहुविधसन्देहानाम् उच्छेदि =निवर्तकम्, परोक्षार्थस्य= भूतभविष्यदर्थस्य, दर्शकं=ज्ञापकं बोधकं वा, शास्त्रम्= वेदवेदाङ्गादिकम्, सर्वस्य=समस्तलोकस्य, लोचनम्=अपरं नेत्रम्, (भवति=जायते) (तत्=शास्त्ररूपिणं लोचनम्) यस्य=पुंसः प्राणिनो वा, नास्ति=न विद्यते, सः=तज्जनः, अन्ध एव=लोचनरहित एव (ज्ञेयः)।

सरलार्थः-नानासंदेहनिवारकं, परोक्षार्थदर्शकं शास्त्रमेव वस्तुतो लोचनमस्ति, अत एव लोके यः पुरुषः शास्त्रज्ञानशून्यो भवति, स एव अन्धो भवति, न तु चक्षुरोगपीडितः।

व्याकरणम्-

समासः-अनेकसंशयोच्छेदि=न एके अनेके, अनेके च ते संशयाः अनेकसंशयाः, अनेकसंशयानाम् उच्छेदि। परोक्षार्थस्य=अक्षिभ्यां परः इति परोक्षः, परोक्षश्चासौ अर्थश्च परोक्षार्थः, तस्य।

सन्धिः-परोक्षार्थस्य=परोक्ष+अर्थस्य। नास्त्यन्ध एव=नास्ति+अन्धः+एव।

प्रकृति प्रत्ययः-दर्शकम्=दृश्+ण्वुल् (अक)। लोचनम्=लोच्+ ल्युट् (अन)। शास्त्रम्=शास्+ष्ट्-न् (त्र)। अन्धः=अन्ध्+अच् (अ)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥11॥

प्रसङ्गः-इह लोके जायमानानामनर्थानां कारणानि अत्र परिगणितानि।

अन्वयः-यौवनं, धनसम्पत्तिः, प्रभुत्वम्, अविवेकिता, (एषु) एकैकम् अपि अनर्थाय (भवति) यत्र चतुष्टयं (तत्र) किमु।

व्याख्या-यौवनम्=यूनो भावो यौवनम्, युवावस्था, धनसम्पत्तिः= द्रव्याधिक्यम्, प्रभुत्त्वम्=प्रभोर्भावःप्रभुत्वम्, स्वामित्वम्, आधिपत्यं वा, अविवेकिता= तथ्यातथ्यविचारशून्यता, (एषु=एषां मध्ये) एकैकमपि=प्रत्येकमपि, अनर्थाय= अकल्याणाय, (भवति=जायते) यत्र=यस्मिन् पुरुषे, चतुष्टयं=पूर्वोक्तानि चत्वारि वर्तन्ते, (तत्र=तस्मिन् प्राणिनि) किमु=का कथा, किं वक्तव्यं वेति।

सरलार्थः-नवयौवनं, प्रचुरं धनम्, आधिपत्यं, सदसद्विचारशून्यत्वं च प्राणिनामनर्थाय प्रत्येकं प्रभुरस्ति। यत्र इमानि चत्वारि युगपद् उपस्थितानि भविष्यन्ति तत्र का स्थितिर्भविष्यतीति (अनिर्वाच्येति भावः)।

व्याकरणम्-

समासः-धनसम्पतिः=धनस्य सम्पत्तिः। अविवेकिता=विवेकस्य भावो विवेकिता, न विवेकितेति। अनर्थाय=अर्थो न भवतीति अनर्थः, तस्मै।

सन्धिविच्छेदः-एकैकमप्यनर्थाय=एक+एकम्+अपि+अनर्थाय।

प्रकृति प्रत्ययः-यौवनम्=युवन्+अण्(अ)। सम्पत्तिः=सम्पत्+क्तिन्(ति)। प्रभुत्वम्=प्रभु+त्व। यत्र=यद्+त्रल् (त्र)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

इत्याकर्ण्याऽऽत्मनः पुत्राणामनधिगतशास्त्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनां शास्त्रा-ऽनुष्ठानेनोद्विग्नमनाः स राजा चिन्तयामास।

व्याख्या- इति = पूर्वोक्तपद्यद्वयम्, आकर्ण्य=श्रुत्वा, आत्मनः=स्वस्य, पुत्राणाम्=तनयानाम्, (पुंनाम नरकात् त्रायते इति पुत्राः, तेषाम्) अनधिगत-शास्त्राणाम् = शास्त्राध्ययनरहितानाम्, नित्यम्=सर्वदैव, उन्मार्गगामिनाम्= दुर्व्यसनासक्तानाम्, शास्त्राऽननुष्ठानेन=शास्त्रस्य=वेदादिशास्त्रस्य, अननुष्ठानेन= अनभ्यासेन, उद्विग्नमनाः= व्याकुलचेताः, स राजा=पूर्वोक्तः सुदर्शननामधेयो नृपः, चिन्तयामास= विचारयामास।

व्याकरणम्-

समासः-अनधिगतशास्त्राणाम्=अधिगतं शास्त्रं यैः ते अधिगतशास्त्राः, अधिगतशास्त्राः न भवन्ति ते अनधिगतशास्त्राः, तेषाम्। उन्मार्गगामिनाम्= उन्मार्गेण गच्छन्तीति उन्मार्गगामिनः, तेषाम्। उद्विग्नमनाः=उद्विग्नं व्याकुलितं मनो यस्य सः। शास्त्राऽननुष्ठानेन=अनुष्ठीयते इति अनुष्ठानम्, अनुष्ठानं न भवतीति अननुष्ठानम्, शास्त्राणाम् अननुष्ठानं शास्त्राऽननुष्ठानम्, तेन।

सन्धिविच्छेदः-इत्याकर्ण्यात्मनः=इति+आकर्ण्य+आत्मनः। शास्त्राऽननुष्ठानेनोद्विग्नमनाः=शास्त्र+अननुष्ठानेन + उद्विग्नमनाः।

प्रकृति प्रत्ययः-आकर्ण्य=आङ्+कर्ण्+ ल्यप् (य)। अधिगतः=अधि+ गम्+क्त (त)। उद्विग्नम्=उद्+विज्+ क्त् (त)।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः।
काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुः पीडैव केवलम्॥12॥

प्रसङ्गः-अत्र राज्ञः सुदर्शनस्यात्मनः पुत्राणां विषये उत्पन्नायाः चिन्तायाः वर्णनं विद्यते।

अन्वयः-यः न विद्वान् न धार्मिकः (अस्ति, तेन) पुत्रेण जातेन कः अर्थः? काणेन चक्षुषा किं वा (फलं जायते) केवलं चक्षुः पीडा एव (भवति)।

व्याख्या-यः=यत्पुत्रः, न विद्वान्=न पण्डितो भवति, न धार्मिकः=नैव धर्माचरणशीलः, (अस्ति=वर्तते) (तेन=तादृशेन) पुत्रेण=सुतेन, जातेन=उत्पन्नेन, कः अर्थः=को लाभः, (अर्थात् धर्मार्थकाममोक्षेषु पुरुषार्थचतुष्टयेषु कश्चिदपि पुरुषार्थो नैव सिध्यति) काणेन=दर्शनसामर्थ्यहीनेन, चक्षुषा=लोचनेन, किं वा=किं प्रयोजनं सिध्यति (फलं जायते=फलोत्पत्तिर्भवति) केवलम्=एकमात्रम्, चक्षुः पीडा एव=नेत्रपीडा कारकमेव, भवति=जायते।

सरलार्थः-यः पुत्रो न विद्वान् अस्ति न च धार्मिकोऽस्ति, एतादृशेन पुत्रेण को लाभः? लोके यथा अक्ष्णाकाणः पुरुषः केवलं नेत्रपीडामनुभवति, दर्शनादिकं किमपि फलं न प्राप्नोति, तथैव मूर्खेण सुतेन केवलं दुःखमेव जायते न तु सुखं लभते।

व्याकरणम्-

सन्धि विच्छेदः-कोऽर्थः=कः+अर्थः। पीडैव=पीडा+एव।

प्रकृति प्रत्ययः-जातेन=जन्+क्त (त)+टा=(इन)। विद्वान्=विद्+क्वसु (वस्)। धार्मिकः=धर्म+ठक् (इक) आद्यच् वृद्धिः।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अज्ञातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः।
सकृद् दुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे-पदे॥13॥

प्रसङ्गः-लोके मृतपुत्रापेक्षया मूर्खपुत्रः कष्टदायको भवति।

अन्वयः-अजातमृतमूर्खाणाम् आद्यौ वरम् अन्तिमः च न वरम्। (हि) आद्यौ सकृत् दुःखकरौ, अन्तिमः तु पदे-पदे (दुःखकरः)।

व्याख्या-अजातमृतमूर्खाणाम्=अजातः=अनुत्पन्नः, मृतः=उत्पद्यनिधनं गतः, मूर्खः=विद्याशून्यः, (एषां मध्ये) आद्यौ=प्रथमोक्तौ अजातमृतौ, वरम्=श्रेष्ठौ स्तः। अन्तिमश्च=जडस्तु, न वरम्=श्रेष्ठो न भवति (हि=यतोहि) आद्यौ= अजातमृतौ, सकृद्दुःखकरौ=एकधैवदुःखजनकौ, अन्तिमस्तु=मूर्खपुत्रस्तु, पदे-पदे= बारम्बारम्, दुःखकरः=पीडाजनको भवति।

सरलार्थः-अनुत्पन्नसद्योजातमृतमूर्खेष्वपत्येषु प्रथमोक्तौ द्वौ ईषद्वरौ स्तः, तृतीयपदे स्थितस्य मूर्खपुत्रस्य भवनमाजन्मनः कष्टदायकं भवति। अत एव शास्त्राध्ययने पुत्रमवश्यं योजयेत्।

व्याकरणम्-

समासः-अजातमृतमूर्खाणाम्=न जातः अजातः, अजातश्च मृतश्च मूर्खश्च अजातमृतमूर्खाः, तेषाम्। दुःखकरौ=दुःखं करोतीति दुःखकरः, तौ।

सन्धिविच्छेदः-चान्तिमः=च+अन्तिमः। सकृद्दुःखकरावाद्यावान्तिमस्तु= सकृत्+दुःखकरौ+ आद्यौ+ अन्तिमः+तु।

प्रकृति प्रत्ययः-अजातः=न+जन्+क्त(त)। मृतः=मृञ्+क्त(त)। वरम्= वृ+अप् (अ)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नाम वृत्तं वर्तते।

वरं गर्भस्रावो वरमपि च नैवाभिगमनं,
वरं जातः प्रेतो वरमपि च कन्याऽवजनिता।
वरं वन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसति-
र्न वाऽविद्वान् रूपद्रविणगणयुक्तोऽपि तनयः॥14॥

प्रसङ्गः-लोके विद्या शून्यस्य पुत्रस्य स्थितिरतीव चिन्तनीया वर्तते इति वर्णितम्।

अन्वयः-गर्भस्रावः वरम्, न एव अभिगमनम्, अपि च वरम्, जातः प्रेतः वरम्, अवजनिता कन्या अपि च वरम्, वन्ध्या भार्या वरम्, गर्भेषु वसतिः अपि च वरम्, (किन्तु) रूपद्रविणगणयुक्त अपि अविद्वान् तनयः न वा वरम्।

व्याख्या-गर्भस्रावः=गर्भस्य स्रावः, गर्भपातो वा, वरम्=ईषत् प्रियम्, न एव अभिगमनम्=ऋतुमत्या भार्यया सह सम्भोगकरणम्, अपि च वरम्=श्रेष्ठोऽस्ति, जातः=उत्पन्नोऽपि, प्रेतः=दिवंगतश्चेत्, वरम्=श्रेष्ठम्। अवजनिता=उत्पन्ना, कन्या= दुहिता, अपि च वरम्=श्रेष्ठम्। वन्ध्या=अप्रसूता, भार्या=जायाअपि, वरम्=श्रेष्ठा। गर्भेषु=कुक्षिषु, वसतिः=स्थितिः अपि च वरम्=श्रेष्ठमस्ति। वा=किन्तु, रूपद्रविणगणयुक्तः सौन्दर्यधनराशिसम्पन्नः, अपि=निश्चयेन, अविद्वान्=अपण्डितो जडो वा, तनयः=सुतः, न वरम्=श्रेष्ठो नास्तीति।

सरलार्थः-सौन्दर्यधनसम्पन्नोऽपि जडः पुत्रः श्रेष्ठो न भवति, तदपेक्षया गर्भपातः श्रेयोऽस्ति। ऋतुकाले भार्यामभिगमनःापि युक्तम्। मूर्खपुत्रस्य जनिकाले एव मृत्युः वरम्, कन्योत्पत्तिरपि वरम्, अप्रसूता भार्या अपि वरम्, किन्तु मूर्खपुत्रस्योत्पत्तिर्न वरमस्ति। अर्थात् सर्वतोभावेन मूर्खपुत्रस्य भवनमकल्याणकरमेवास्ति।

व्याकरणम्-

समासः-गर्भस्रावः=गर्भस्य स्रावः। रूपद्रविणगणयुक्तः=रूपं च द्रविणं च रूपद्रविणे, रूपद्रविणयोः गणः रूपद्रविणगणः तेन युक्तः।

सन्धिविच्छेदः-नैवाभिगमनम् = न + एव+ अभिगमनम् । कन्याऽवजनिता = कन्या + अवजनिता।

वसतिर्न=वसतिः+न।

प्रकृति प्रत्ययः-अभिगमनम्=अभि+गम्+ल्युट् (अन)। जातः=जन्+क्त (त)। प्रेतः=प्र+इ+क्त (त)। अवजनिता=अव+ जन्+णिच् (इ)+क्त(त)+टाप् (आ)। वसतिः=वस्+अति। युक्तः= युज्+क्त(त)।

छन्दः- अत्र शिखरिणीनामवृत्तं वर्तते।

लक्षणम्-रसैः रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी।

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम्।
परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते॥15॥

प्रसङ्गः-इह लोके तस्यैव पुरुषस्य जन्म सार्थको वर्तते, यज्जन्मना वंशो यशः प्राप्नुयात्।

अन्वयः-येन जातेन वंशः समुन्नतिं याति स जातः, परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते।

व्याख्या-येन=यत्पुत्रेण, जातेन=समुत्पन्नेन, वंशः=कुलम्, समुन्नतिम्= सम्यक् ख्यातिम्, याति=प्राप्नोति, सः=तादृशः, जातः=उत्पन्नः(अर्थात् नूनमेव स एव सफलजन्मा भवति) परिवर्तिनि = परिवर्तनशीले, संसारे = जगति, मृतः = मृत्युमुखमुपगतः, को वा न जायते = कोऽसौ प्राणी यो न उत्पद्यते।

सरलार्थः-अस्मिन् जगति तस्यैव जन्मसफलमस्ति, यज्जन्मना वंशः कीर्तिः प्राप्नोति, अन्यथा परिवर्तिनि अस्मिन् जगति बहवो जनाः प्रतिदिनं जायन्ते, नश्यन्ति च, किन्तु लोकः तेषां नामान्यपि न जानाति।

व्याकरणम्-

समासः-समुन्नतिम्=सम्यग् उन्नतिः समुन्नतिः, तम्। परिवर्तिनि-परिवर्तते प्रतिक्षणमिति परिवर्ती, तस्मिन्।

सन्धि विच्छेदः-स जातो येन=सः+ जातः+ येन। को वा=कः+वा।

प्रकृति प्रत्ययः-जातः=जन्+क्त(त)। समुन्नतिम्=सम् उत्+नम्+क्तिन् (ति)। संसारे=सम्+सृ+घञ्(अ)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अन्यच्च- **गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमाद् यस्य।**
तेनाम्बा यदि सुतिनी, वद बन्ध्या कीदृशी भवति॥16॥

प्रसङ्गः-अत्र विद्याविहीनस्य पुत्रस्य वर्णनं वर्तते।

अन्वयः-गुणिगणगणनारम्भे ससम्भ्रमात् यस्य कठिनी न पतति, तेन अम्बा यदि सुतिनी (भवति)(तर्हि) वन्ध्या कीदृशी भवति (इति) वद।

व्याख्या-अन्यत् च=अपि च गुणिगणगणनारम्भे=गुणिनाम्=पण्डितानाम्, गणाः=समुदायाः तेषां गणना=संख्यानम्, तस्याः आरम्भे=तस्य प्रारम्भकाले, ससम्भ्रमात्=सगौरवात्, यस्य=यन्नरस्य पुत्रस्य वा, कठिनी=लेखसाधिका, सुधाखण्डं वा, न पतति=वर्णादिलेखनार्थं झटिति न प्रवर्तते, तेन=गुणरहितेन सुतेन, यदि=चेत्, अम्बा=जननी, सुतिनी=पुत्रवती, कीदृशी=किं विधा, भवति=जायते, (इति) वद= कथय ब्रूहि वा।

सरलार्थः-विदुषां गणनाप्रसङ्गे यस्य पुरुषस्य गणना प्रथमायां पङ्क्तौ न भवति, एतादृशेन पुत्रेण माता यदि पुत्रवती भवेदिति तर्हि वन्ध्या का भविष्यति? अर्थात् पण्डितानां मध्ये यस्य वैदुष्यं शोभते स एव पुरुषः पुत्रो वा सफलजन्मा भवति न तु विद्याशून्यो मूर्खः।

व्याकरणम्-

समासः-गुणिगणगणनारम्भे=गुणिनां गणः गुणिगणः तस्य गणना गुणिगणगणना, तस्याः आरम्भः , गुणिगणगणनारम्भः , तस्मिन्। ससम्भ्रमात्= सम्भ्रमेण सहितं ससम्भ्रमम्, तस्मात्।

सन्धिविच्छेदः-अन्यच्च=अन्यत्+ च। तेनाम्बा=तेन+अम्बा

प्रकृति प्रत्ययः-गणना=गण्+णिच्(इ)युच्(अन)+आप्=(आ)। आरम्भे =आङ्+रभ्+घञ्(अ)मुम् (म्) ङि (इ)। सुतिनी=सुतिन्+ ङीप् (ई)।

छन्दः- अत्र आर्यानामवृत्तं वर्तते।

दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं मनः।
विद्यायामर्थलाभे च मातुरुच्चार एव सः॥17॥

प्रसङ्गः-अत्र दान तपशौर्यादिहीनस्य पुत्रस्य स्वरूपं प्रदर्शितम्।

अन्वयः-यस्य मनः दाने, तपसि, शौर्ये च विद्यायाम् अर्थलाभे च न प्रथितम्, स मातुरुचार एव।

व्याख्याः-यस्य=पुरुषस्य पुत्रस्य वा, मनः=चित्तम्, दाने=सत्पात्रेषु धनादिप्रदाने, तपसि=तपस्चरणे शौर्ये च=वीरोचिते कार्ये च, विद्यायाम्=विद्योपार्जने, अर्थलाभे च=धनोपार्जने च, न प्रथितम्=नैव विख्यातम्, सः=पुरुषः पुत्रो वा, मातुः= स्वाम्बायाः, उच्चारः=पुरीषः, एव=केवलम्। (उच्चारावस्करौ शमलं शकृद् इत्यमरः)।

सरलार्थः-लोके यस्य पुरुषस्य पुत्रस्य वा चित्तं परोद्देश्येन त्याग, तपश्चरणे, शौर्य्ये, ज्ञानार्जने, अर्थोपार्जने च नैव प्रसिद्धम्, स स्वजनन्याः पुरीषतुल्यो निरर्थको भवति।

व्याकरणम्-

समासः-अर्थलाभे=अर्थस्य लाभः अर्थलाभः, तस्मिन्।

सन्धि विच्छेदः-मातुरुच्चार एव=मातुः+उच्चारः+एव।

प्रकृति प्रत्ययः-शौर्ये=शूर+ ष्यञ्(य)+ङि (इ)। प्रथितम्=प्रथ्+क्त(त)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति, न च तारागणैरपि॥18॥

प्रसङ्गः-इह लोकेऽनेकेषां पुत्राणामपेक्षया, एको गुणवान् पुत्र एव वरं मन्यते।

अन्वयः-एकः गुणी पुत्रः वरम्, मूर्खशतानि अपि च न वरम्। एकः चन्द्रः तमः हन्ति, तारागणैः अपि च न (तमः) हन्ति ।

व्याख्या-एकः=एकाकी, एक संख्याको वा, गुणी=गुणसम्पन्नः पुत्रः=सुतः, वरम्=श्रेष्ठः, मूर्खशतानि=मूर्खपुत्राणां शतसंख्याकानि, अपि च न वरम्=नैवश्रेष्ठं भवति, एकः=एकाकी चन्द्रः= रजनीपतिः तमः=अन्धकारं, हन्ति=नाशयति, तारागणैः =नक्षत्राणां समूहैः, अपि च न=तथा नैव, (तमः= ध्वान्तम्) हन्ति= विनाशे समर्थो भवति।

सरलार्थः-अस्मिन् संसारे तमोऽपाकर्तुमेकाकी चन्द्र एव समर्थोऽस्ति, न चाखिलानि नक्षत्राणि, एवमेव एको गुणवान् पुत्रः कुलस्य यशोवर्द्धनाय प्रभुरस्ति, न तु असंख्याकाः मूर्खपुत्राः।

व्याकरणम्-

समासः-मूर्खशतैः=मूर्खाणां शतानि मूर्खशतानि, तैः। तारागणैः=ताराणां गणाः तारागणाः, तैः।

सन्धि विच्छेदः-वरमेको गुणीपुत्रः=वरम्+एकः+गुणीपुत्रः। मूर्खशतान्यपि= मूर्खशतानि+अपि। एकश्चन्द्रस्त मोहन्ति=एकः+चन्द्रः+तमः+हन्ति। तारागणैरपि= तारागणैः+अपि।

प्रकृति प्रत्ययः-गुणी=गुण+इनि(इन्)। वरम्=वृ+अप्(अ)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

पुण्यतीर्थे कृतं येन तपः क्वाप्यतिदुष्करम्।
तस्य पुत्रो भवेद्वश्यः समृद्धो धार्मिकःसुधीः॥19॥

प्रसङ्गः-पूर्वकाले विहितानां पुण्यकर्मणां परिणामतः एव सत्पुत्राणां प्राप्तिर्भवति।

अन्वयः-येन क्वापि पुण्यतीर्थे अतिदुष्करं तपः कृतम्। तस्य पुत्रः वश्यः, समृद्धः, धार्मिकः, सुधी च जायते।

व्याख्या-येन=पुरुषेन, क्वापि=कुत्रापि, पुण्यतीर्थे=पवित्रतीर्थस्थले, अति- दुष्करम्=अतीव कठिनम्, तपः=धर्मानुष्ठानम्, कृतम्=अनुष्ठितम्, तस्य=तपस्विनः पुरुषस्य, पुत्रः=सुतः, वश्यः=जनकस्याज्ञापालकः, समृद्धः=धनादियुक्तः, धार्मिकः= यज्ञदानादिधर्मानुष्ठानपरायणः, सुधीः=पण्डितः(च) भवेत्=स्यादिति।

सरलार्थः-यः पुरुषः कस्मिन्नपि तीर्थस्थले अतिकठिनं तपश्चरति तस्यैव पुत्रः आज्ञाकारी, समृद्धः, धार्मिको विद्वान् च भवति।

व्याकरणम्-

समासः-पुण्यतीर्थे=पुण्यं च तत् तीर्थं च पुण्यतीर्थं, तस्मिन्। अतिदुष्करम्= अतिदुःखेन क्रियते यत् तत्। सुधीः=शोभना धीर्यस्य सः।

सन्धि विच्छेदः-क्वाप्यतिदुष्करम्=क्व+अपि+अतिदुष्करम्। पुत्रो भवेद् वश्यः=पुत्रः+भवेत्+वश्यः।

प्रकृति प्रत्ययः-कृतम् (डुकृञ्) कृ+क्त (त)। दुष्करम्= दुस्+कृ+अप् (अ)। वश्यः=वश्+ यत्(य)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृतं वर्तते।

अर्थागमो नित्यमरोगिता च,
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या,
षड् जीवलोकेषु सुखानि राजन्॥20॥

प्रसङ्गः-अस्मिन् जगति षड्वस्तूनि सुखप्रदायकानि सन्ति।

अन्वयः-(हे) राजन् जीवलोकेषु षट् सुखानि (सन्ति) नित्यम् अर्थागमः, अरोगिता च, प्रिया च, प्रियवादिनी भार्या च, वश्यः पुत्रः च अर्थकरी विद्या च।

व्याख्या-हे राजन्=हे प्रभो! जीवलोकेषु=प्राणीनां निवासस्थानेषु, षट्=षट् संख्याकानि, सुखानि=सुखोत्पादकानि वस्तूनि सन्ति, नित्यम्=सर्वस्मिन् काले, अर्थागमः =धनलाभः, अरोगिता च=रोगाभावश्च । प्रिया च=प्रीतिकरी च, प्रियवादिनी च भार्या=मधुरभाषिणी च पत्नी, वश्यः=आज्ञापालकः, पुत्रश्च=तनयश्च, अर्थकरी= अर्थप्रदायिनी, विद्या च=शास्त्रज्ञानञ्च।

सरलार्थः-अस्मिन् जीवलोके मनुष्याणां कृते इमानि षड् वस्तूनि सुखप्रदायकानि सन्ति। तद्यथा-सर्वस्मिन् समये धनप्राप्तिः, नित्यं शारीरिकं स्वास्थ्यम्, प्रीतिकरी भार्या, मधुरालापिनी पत्नी, आज्ञापालकः पुत्रः, पुरुषार्थचतुष्टय प्रदायिनी शिक्षेति। एभ्यः षट्सुखेभ्यः पृथग् यो जनोऽस्ति तस्य जीवनं तु नूनमेव दुःखकरं भवति।

व्याकरणम्-

समासः-अर्थागमः=अर्थस्य आगमः। अरोगिता=रोगस्य भावो रोगिता न रोगिता अरोगिता। प्रियवादिनी=प्रियं वदतीति सा। अर्थकरी=अर्थं (पुरुषार्थं) करोतीति। जीवलोकेषु=जीवानां प्राणिनां लोकाः जीवलोकाः, तेषु।

सन्धिविच्छेदः-चोक्तम्=च+उक्तम्। वश्यश्च=वश्यः+च। पुत्रोऽर्थकरी= पुत्रः+अर्थकरी।

प्रकृति प्रत्ययः-प्रिया=प्री+क(अ)+टाप्(आ)। वादिनी=वद्+णिनि इन्+ ङीप्(ई)। वश्यः=वश्+यत्(य)।

छन्दः- अत्र उपजातिनामवृत्तं वर्तते।

को धन्यो बहुभिःपुत्रैः कुशूलाऽऽपूरणाढकैः।
वरमेकः कुलालम्बी यत्र विश्रूयते पिता॥21॥

प्रसङ्गः-अनेक मूर्खपुत्रापेक्षया एको यशस्वी प्राज्ञश्च पुत्रः श्रेयस्करो भवति।

अन्वयः-कुशूलापूरणाढकैः बहुभिः पुत्रैः कः धन्यः(भवति), यत्र पिता विश्रूयते (तादृशः) कुलालम्बी एकः (पुत्रः) वरम् (भवति)।

व्याख्या- कुशूलापूरणाढकैः = तुषपूर्णधान्यपात्रैः, बहुभिः = अनेकैः, नानाभिर्वा। पुत्रैः=सुतैः, कः=कः पुरुषः, धन्यः=कृतकृत्यः (भवति=जायते) यत्र= यस्मिन् पुत्रे (येन सुतेनेत्यर्थः) पिता=जनकः, विश्रूयते=लोके विख्यातो भवति, तादृशः =पूर्वोक्तगुणयुक्तः, कुलालम्बी=वंशाभ्युदयकारकः, एकः=एकाकी, (पुत्रः=तनयः) वरम्=श्रेष्ठोऽस्ति

सरलार्थः-इहलोके तुषपूर्णधान्यपात्रैरिव अनेकैः पुत्रैरपि कश्चित् पुरुषः सुखी न भवति, किन्तु यस्य एक एव पुत्रो वंशोन्नतिकारको जायते, तदा पितुः कीर्तिः सर्वत्र प्रसरति।

व्याकरणम्-

समासः- कुशूलापूरणाढकै :=कुशन्ति इति कुशूलाः, तैः कुशूलैः आसमन्तात् पूरणा इति कुशूलाऽऽपूरणाः, कुशूलाऽऽपूरणाश्च ते आढकाश्च कुशूलाऽऽपूरणाढकाः, तैः। कुलालम्बी=कुलं वंशम् आलम्बते इति कुलालम्बी।

सन्धिविच्छेदः-को धन्यो बहुभिः=कः+धन्यः+बहुभिः। कुशूलापूरणाढकैः=कुशूल+आपूरण+आढकैः।

प्रकृति प्रत्ययः-आढकैः=आ+ढौकृ+अच्+भिस्(ऐस्)। पिता=पा+तृच्(तृ)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

ऋणकर्ता पिता शत्रुर्माता च व्यभिचारिणी।
भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रःशत्रुरपण्डितः॥22॥

प्रसङ्गः-अत्र गृहे विद्यमानानां चतुर्णां शत्रूणां वर्णनं वर्तते।

अन्वयः-ऋणकर्ता पिता शत्रुः(भवति) व्यभिचारिणी माता च (शत्रुर्भवति) रूपवती भार्या च (शत्रुर्भवति) अपण्डितः पुत्रः च शत्रुः(भवति)।

व्याख्या-ऋणकर्ता=अधमर्णः, ऋणगृहणकर्ता वा, पिता=जनकः, शत्रुः= रिपुतुल्यः(भवति=जायते) व्यभिचारिणी=परपुरुषेण सहगामिनी, माता च=जननी च, (शत्रुतुल्या भवति) रूपवती=सौन्दर्यशालिनी, भार्या च=पत्नी च (शत्रुवत् भवति) अपण्डितः=शास्त्रज्ञानशून्यः, पुत्रश्च=सुतश्च, शत्रुः=रिपुः, भवति=जायते।

सरलार्थः-अस्मिन् संसारे अधमर्णः (ऋणकर्ता) पिता शत्रुवद् भवति, परपुरुषगामिनी जननी अपि शत्रुतुल्या भवति, लावण्यमयी भार्या अपि रिपुवद् भवति, एवञ्च मूर्खपुत्रोऽपि शत्रुसमो मन्यते।

व्याकरणम्

समासः-ऋणकर्ता=ऋणस्य कर्ता। व्यभिचारिणी=व्यभिचारं करोतीति। रूपवती=रूपं स्वरूपमस्ति अस्या इति।

सन्धि विच्छेदः-शत्रुर्माता=शत्रुः+माता। व्यभिचारिणी=वि+अभिचारिणी।

प्रकृति प्रत्ययः-रूपवती=रूप+मतुप्+ङीप् (ई)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

यस्य कस्य प्रसूतोऽपि गुणवान् पूज्यते नरः।
धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति॥23॥

प्रसङ्गः-अस्मिन् लोके केवलं गुणवान् एव सर्वत्र आद्रियते, न तु विद्याविहीनः।

अन्वयः-गुणवान् नरः यस्य कस्य प्रसूतः अपि (लोकैः) पूज्यते, वंशविशुद्धःअपि धनुः (चेत्) निर्गुणः(तदा) किं करिष्यति।

व्याख्या-गुणवान्=गुणसम्पन्नः, नरः=पुरुषः, यस्य कस्य=महतः अल्पीयसो वा, प्रसूतोऽपि=उत्पन्नोऽपि (लोकैः=नरैः) पूज्यते=सम्मानं क्रियते, वंश विशुद्धोऽपि= शुद्धवेणुनिर्मितोऽपि, धनुः=चापः, (चेत्=यदि) निर्गुणः=प्रत्यःारहितः (तदा=तर्हि) किं करिष्यति=शत्रुहननादिकं कार्यं न करिष्यतीत्याशयः। एवमेव श्रेष्ठकुलोत्पन्नो विद्याविहीनोऽपि पुरुषो न किमपि कर्तुं शक्नोति।

सरलार्थः-नीचकुलोद्भवो विद्यावान् पुरुषो लोके यशो लभते, उच्चकुलोद्भवोऽपि विद्यारहितो जनो महार्हो न भवति। अत एव मूर्खपुत्रापेक्षया पुत्रहीनं जीवनमेव वरं भवति, यथा विशुद्धवंशोद्भवं धनुः प्रत्यःां विना निरर्थकं भवति।

व्याकरणम्-

समासः-गुणवान्=गुणाःसन्ति अस्येति। वंशविशुद्धः=वंशोविशुद्धो यस्य सः। निर्गुणः=निर्गतो गुणो यस्य सः।

सन्धि विच्छेदः-प्रसूतोऽपि=प्रसूतः+अपि। धनुर्वंश विशुद्धोऽपि=धनुः+ वंशविशुद्धः+अपि।

प्रकृति प्रत्ययः-गुणवान्=गुण+मतुप् (मस्यवत्वम्) प्रसूतः=प्र+सू+क्त (त)। विशुद्धः=वि+शुध्+क्त(त)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

हा हा पुत्रक! नाधीतं गतास्वेतासु रात्रिषु।
तेन त्वं विदुषां मध्ये पङ्के गौरिव सीदसि॥24॥

प्रसङ्गः-विदुषां मध्ये विद्याहीनः पुत्रः कर्दमे निमग्ना गौरिव सीदति।

अन्वयः-हा हा पुत्रक! एतासु गतासु रात्रिषु (त्वया यत्) न अधीतम्, तेन त्वं विदुषां मध्ये पङ्के गौःइव सीदसि।

व्याख्या-हा हा=खेदसूचकमव्ययम् , पुत्रक!=हे सुत! (स्वार्थे कन् प्रत्ययः) एतासु=आसु, गतासु=व्यतीतासु, रात्रिषु=रजनीषु (अहर्निशमित्यभिप्रायः) त्वया यत्= भवता यत्) न अधीतम्=शास्त्रादिकं न पठितम्, तेन=तस्माद् हेतोः, त्वम्=भवान्, विदुषाम्=पण्डितानाम्, मध्ये=सभायाम्, पङ्के=कर्दमे, गौरिव=धेनुवत्, सीदसि=दुःखी भवसि।

सरलार्थः-भो पुत्र! एतासु व्यतीतासु रात्रिषु भवता वेदादिशास्त्राणां सम्यग् अभ्यासो न विहितः। एतदर्थं त्वं विदुषां सभायां पङ्के निमग्ना धेनुरिव दुःखमनुभविष्यसि।

व्याकरणम्-

समासः-पुत्रक!=पुत्र एव इति पुत्रकः, तस्य सम्बुद्धौ हे पुत्रक!

सन्धि विच्छेदः-गतास्वेतासु=गतासु+एतासु। गौरिव=गौः+इव।

प्रकृति प्रत्ययः-पुत्रकः=पुत्र+कन्(क)। अधीतम्=अधि+इ+क्त(त)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

तत्कथमिदानीमेते मम पुत्रा गुणवन्तः क्रियन्ताम्? यतः-

व्याख्याः-तत्=तस्मात् कारणात्, कथम्=केन प्रकारेण, इदानीम्=एतस्मिन् समये, एते=इमे, मम पुत्राः=मत्सुताः, गुणवन्तः=गुणसम्पन्नाः, क्रियन्ताम्= विधीयन्ताम्। यतः=यतोहि-

आहारनिद्राभयमैथुनःा,
समानमेतत् पशुभिर्नराणाम्।
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो,
धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः॥25॥

प्रसङ्गः-इह लोके येषु धर्मगुणाः न विद्यन्ते, ते नराः पशव इव भवन्ति।

अन्वयः-नराणाम् आहार निद्राभयमैथुनं च एतत् पशुभिः समानं (भवति) तेषां धर्मो हि अधिकः विशेषः(भवति) धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः भवन्ति।

व्याख्या- नराणाम् = मनुष्याणाम्, आहारनिद्राभयमैथुनं च = आहारः= भोजनम्, निद्रा=शयनम्, भयम्= भीतिः, मैथुनं च=रतिव्यापारश्च, एतत्= एतच्चतुष्टयम्, पशुभिः=अश्वादिभिः, समानम्=तुल्यं भवति, अर्थात् मानवेष्वपि एतत् क्रियाचतुष्टयं पशुवद् भवति। तेषाम्=मनुष्याणाम्, धर्मो हि=धर्म एव, अधिको विशेषः =ततोप्यधिक-वैशिष्ट्ययुक्तः(भवति=जायते) धर्मेण=एतदाख्येन गुणेन हीनाः=रहिता जनाः, पशुभिः समानाः=पशुकल्पाः, भवन्ति=जायन्ते।

सरलार्थः-लोके आहारशयनभयसन्ततित्वञ्च नरेषु पशुषु च तुल्यं भवति, किन्तु मनुष्येषु धर्माख्यो गुणः (शास्त्रज्ञानं) अधिको भवति। ज्ञानरूपेण धर्मेण पुरुषः पशुभ्यःपृथग् भवति। अत एव यस्मिन् पुरुषे एष गुणो न भवति स पशुकल्प एव मन्यते।

व्याकरणम्-

समासः-आहारनिद्राभयमैथुनम्=आहारश्च निद्रा च भयःा मैथुनःा तेषां समाहारः।

सन्धिविच्छेदः-पशुभिर्नराणाम्=पशुभिः+नराणाम्। तेषामधिको विशेषः= तेषाम्+अधिकः+विशेषः।

प्रकृति प्रत्ययः-आहारः=आ+हृ+घञ्। मैथुनम्=मिथुन+अण् (अ)। नराणाम्=नृ+अच्(अ)+आम्।

छन्दः-अत्र उपजाति नामवृत्तं वर्तते। यतः-

धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्यैकोऽपि न विद्यते।
अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम्॥26॥

प्रसङ्गः-पुरुषार्थचतुष्टयहीनस्य नरस्य जीवनमिह लोके निरर्थकमस्ति।

अन्वयः-धर्मार्थकाममोक्षाणाम् एकः अपि यस्य न विद्यते, तस्य जन्म अजागलस्तनस्य (जन्म) इव निरर्थकं (भवति)।

व्याख्या-यतः=यस्मात् कारणात्, धर्मार्थकाममोक्षाणाम्= धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थानां मध्ये, एकोऽपि= एकसंख्याकोऽपि कश्चित् पुरुषार्थः, यस्य=पुरुषस्य, न विद्यते=नैव वर्तते, तस्य=तादृशस्य पुरुषस्य , जन्म=उत्पत्तिः, अजागलस्तनस्य=अजा =छागी तस्याः गलस्य=कण्ठस्य, स्तनस्य=स्तनाकारचर्मखण्डस्य (जन्म=जीवनम्) इव =तुल्यम्, निरर्थकम्=निष्प्रयोजनम् (भवति=जायते)।

सरलार्थः-यस्य नरस्य समीपे धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां पुरुषार्थानां मध्ये एकोऽपि पुरुषार्थो न विद्यते तस्य नरस्य जीवनम् अजागलस्तनवत् व्यर्थमेवास्ति।

व्याकरणम्-

समासः-धर्मार्थकाममोक्षाणाम्=धर्मश्च अर्थश्च कामश्च मोक्षश्च धर्मार्थकाममोक्षाः, तेषाम् । अजागलस्तनस्य=अजायाः गलस्य स्तनः अजागलस्तनः, तस्य।

सन्धि विच्छेदः-यस्यैकोऽपि=यस्य+एकः+अपि।

प्रकृति प्रत्ययः-अजा=अज+टाप्(आ)। जन्म=जन्+मन्(म)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृतं वर्तते।

यच्चोच्यते- **आयुः कर्म च वित्तं च विद्यानिधनमेव च।**
पःैतान्यपि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः॥27॥

प्रसङ्गः-अत्र मानवजीवने बृह्मणो भूमिकाया वैशिष्ट्यं वर्णितम्।

अन्वयः-आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनम् एव च, एतानि पःा अपि गर्भस्थस्य एव देहिनः (कृते बृह्मणा) सृज्यन्ते।

व्याख्या-आयुः=जीवनकालः, कर्म च=आमृत्युपर्यन्तं शुभाशुभाचरणःा, वित्तःा=धनसम्पत्तिश्च, विद्या= नानाशास्त्राणां कलानाञ्च ज्ञानम्, निधनम्=मृत्युः, एव च=निश्चयेन च, एतानि=इमानि पूर्वोक्तानि, पःा अपि= पःासंख्याकान्यपि, गर्भस्थस्यैव =मातृगर्भेस्थितस्यैव, देहिनः=प्राणिनः (कृते=तदर्थम्, ब्रह्मणा=विधिना) सृज्यन्ते= निर्धार्यन्ते।

सरलार्थः-यदा जीवो मातृगर्भे तिष्ठति तदानीमेव धाता (ब्रह्मा) तत्कृते आयुः जीविकोपार्जनं वित्तं ज्ञानं मृत्युश्च एतेषां पदार्थानां निर्धारणं करोति।

व्याकरणम्-

समासः-निधनम्=निवृत्तं धनं यस्मात् तत्। गर्भस्थस्य=गर्भे तिष्ठतीति गर्भस्थः, तस्य। देहिनः=देहोऽस्ति अस्येति देहीः तस्य।

सन्धिविच्छेदः-यच्चोच्यते=यत्+च+उच्यते। पञ्चैतान्यपि=पञ्च+ एतानि +अपि।

प्रकृति प्रत्ययः-वित्तम्=विद्+क्त(त)। विद्या=विद्+क्यप् (य)+टाप् (आ)।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

किञ्च- **अवश्यम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि।**
नग्नत्वं नीलकण्ठस्य महाहिशयनं हरेः॥28॥

प्रसङ्गः-ब्रह्मणा यन्निर्धारितं तन्नूनमेव जायते, तदतिरिच्य न किमपि भवति।

अन्वयः-अवश्यम्भाविनो भावाः महताम् अपि भवन्ति, नीलकण्ठस्य नग्नत्वं, हरेः महाहिशयनं (च भवति)

व्याख्या-किःा=अपि च, अवश्यम्भाविनः=अवश्यमेव भवितव्याः, भावाः=सुखदुःखादयो विषयाः, महतामपि=महापुरुषाणां, राज्ञां, तथा देवानामपि, भवन्ति=आपतन्ति, नीलकण्ठस्य=भगवतः शिवस्य (सर्वेश्वरत्वेऽपि) नग्नत्वं= दिगम्बरत्वम्(भवति) हरेः=विष्णोः, महाहिशयनं=शेषशय्यायां शयनम्, (च भवति=तथा सम्भवति)

सरलार्थः-अस्मिन् लोके महापुरुषाणां नृपाणां तथा देवानामपि जीवने भाविन्यो याः घटनाः भवन्ति ताः नूनमेव जायन्ते, यथा भूतेश्वरस्य शिवस्य दिगम्बरत्वं तथा च भगवतो विष्णोरपि शेषशय्योपरि शयनं भवत्येव। अतः प्रतीयते यत्-भवितव्यता नूनं भवत्येव, तस्याः अतिक्रमणं न सम्भवति।

व्याकरणम्-

समासः-अवश्यम्भाविनः=अवश्यं भविष्यन्तीति। नीलकण्ठस्य=नीलः, विषपानेन कृष्णरूपकण्ठे यस्य सः। महाहिशयनम्=महांश्चासौ अहिः महाऽहि (शेषः) तस्मिन् शयनमिति।

सन्धिविच्छेदः-अवश्यम्भाविनो भावा भवन्ति=अवश्यम्+भाविनः+ भावाः+भवन्ति। महाहिशयनम्=महा+ अहिशयनम्।

प्रकृति प्रत्ययः-भाविनः=भू+णिच्(इ)+इनि(इन्)। भावाः=भू+घञ्+अ जस्(अस्)। महताम्=मह्+शतृ (अत्)+(आम्) नग्नत्वम्=नञ्+क्त(त)त्व।

छन्दः-अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अन्यच्च- **यदभावि न तद्भावि भावी चेन्न तदन्यथा।**
इति चिन्ता विषघ्नोऽयमगदः किं न पीयते॥29॥

प्रसङ्गः-लोके सर्वाणि कार्याणि पूर्वनिर्धारितानि सन्ति, कालक्रमानुसारेण तान्येव प्रवर्तन्ते।

अन्वयः-यद् अभावि (भवति) तद् न भावि (भवति)(यत्) भावि चेत् (भवति) तद् अन्यथा न (भवति) इति अयं चिन्ता विषघ्नः अगदः किं न (जनैः) पीयते।

व्याख्या-अन्यच्च=अपि च, यत्=किमपि वस्तु कार्यं वा, अभावि=भविष्यत्कालेऽपि असम्भावि, (भवति=जायते) तद्=तद् वस्तु कार्यं वा, न भावि=नैव भविष्यति, यत्=यत् कार्यं वस्तु वा, भावि चेत्=यदि अवश्यं सम्भवति, तत्=तद्वस्तु कार्यं वा, अन्यथा न=विपरीतं नैव भवति, इति=इत्थंरूपेण, अयम्=एषः, चिन्ताविषघ्नः=चिन्तारूपविषविनाशकः, अगदः=औषधम्, किं न=कथं न (जनैः= लोकैः)पीयते=सेव्यते।

सरलार्थः-लोके यत् कार्यम् अभावि वर्तते, तन्न भविष्यति, एवञ्च यद्भावि वर्तते तस्मात् पृथक् न किमपि भवितुमर्हति। इत्थमेतच्चिन्तापहारकम् औषधं जनैरवश्यमेव पेयम् अर्थाद् अङ्गीकरणीयम्।

व्याकरणम्-

समासः-चिन्ताविषघ्नः=चिन्ता एव विषं गरलं तद् हन्तीति। अगदः=न अस्ति गदो रोगो यस्मात् सः।

सन्धिविच्छेदः-यदभावि=यत्+अभावि। चेन्न=चेत्+न। चिन्ताविषघ्नो-ऽयमगदः=चिन्ताविषघ्नः+ अयम्+ अगदः।

प्रकृति प्रत्ययः-अभावि=नञ्+भू+णिच्। विषघ्नः=विष्+क (अ) हन्+ क(अ)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

एतत् कार्याऽक्षमाणां केषाञ्चिदालस्यवचनम्।

व्याख्या-एतत्=‘यद् अभावि न तद् भावि’ एवंविधं वचनम्, कार्याऽक्षमाणाम्=कार्यनिष्पादने असमर्थानाम्, केषाञ्चित्=केषामपि पुरुषाणाम्, आलस्य वचनम्=आलस्येन प्रयुक्तं वचनमिति ज्ञेयम्।

व्याकरणम्-

समासः-कार्याऽक्षमाणाम्=न क्षमाः अक्षमाः, कार्ये अक्षमाः कार्याऽक्षमाः, तेषाम्। आलस्यवचनम्=अलसानां भावः आलस्यम्, आलस्येन प्रयुक्तं वचनम्।

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत्।
तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति॥30॥

प्रसङ्गः-अत्र पुरुषार्थं विना भाग्यमपि न फलतीति वर्णितम्।

अन्वयः-यथा हि एकेन चक्रेण रथस्य गतिः न भवेत्, तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति।

व्याख्या-यथा=येन प्रकारेण, हि=नूनम्, एकेन=एकाकिना, चक्रेण= रथावयवेन, रथस्य=स्यन्दनस्य, गतिः= गमनम्, न भवेत्=नैव जायेत, तथा=तेन प्रकारेण, तद्वद् वा, पुरुषकारेण विना=उद्यमेन पृथक्, दैवम्=भाग्यम्, न सिध्यति= फलदायकं नैव भवति।

सरलार्थः-लोके येन प्रकारेण एकाकिना रथावयवेन रथस्य स्वाभाविकी गतिर्नैव आयाति, तेनैव प्रकारेण पुरुषार्थं विना भाग्यं नैव सिध्यति। अर्थात् भाग्यपुरुषार्थयोः यदा संयोगो भवति तदानीमेव अखिलं कार्यं सिध्यति।

व्याकरणम्-

समासः-पुरुषकारेण=पुरि अग्रे गच्छतीति पुरुषः, पुरुषस्य कारः पुरुषकारः तेन।

सन्धिविच्छेदः-ह्येकेन=हि+एकेन। गतिर्भवेत्=गतिः+भवेत्।

प्रकृति प्रत्ययः-गतिः=गम्+क्तिन्(ति)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

पूर्वजन्म कृतं कर्म तद् दैवमिति कथ्यते।
तस्मात् पुरुषकारेण यत्नं कुर्यादतन्द्रितः॥31॥

प्रसङ्गः-इह लोके पुरुषाः पुरुषार्थेन सततं यत्नशीलाः भवेयुः।

अन्वयः-(यत्) पूर्वजन्मकृतं कर्म (भवति) तत् दैवम् इति(बुधैः) कथ्यते, तस्मात्(जनः) अतन्द्रितः(सन्) पुरुषकारेण यत्नं कुर्यात्।

व्याख्या-यत् कर्म=यत्कार्यम्, पूर्वजन्मकृतम्=प्राग् जन्मनि अनुष्ठितम्, भवति=जायते, तत्=तदेव, दैवम्= भाग्यम्, इति=एवम्, बुधैः=विद्वद्भिः, कथ्यते= निगद्यते, तस्मात्=तस्मात् कारणात् (जनः=लोकः) अतन्द्रितः= आलस्यरहितः (सन्= भवन्) पुरुषकारेण=पुरुषार्थपूर्वकं, यत्नम्=उद्योगम्, कुर्यात्=विधेयम्।

सरलार्थः-अस्मिन् लोके पूर्वजन्मनि यत्कृतं भवति तदेव अस्मिन् जन्मनि जनाः भाग्यमिति कथयन्ति। एतदर्थं पुरुषै आलस्यं विहाय यत्नो विधेयः।

व्याकरणम्-

समासः-पूर्वजन्मकृतम्=पूर्वं च तत् जन्म पूर्वजन्म, तस्मिन् पूर्वजन्मनि, तस्मिन् कृतम्। अतन्द्रितः=तन्द्रा आलस्यं जाता अस्य इति तन्द्रितः, न तन्द्रितः अतन्द्रितः।

सन्धिविच्छेदः-तद्दैवमिति=तत्+दैवम्+इति। कुर्यादतन्द्रितः=कुर्यात्+ अतन्द्रितः।

प्रकृति प्रत्ययः-कृतम्=कृ+क्त(त)। यत्नम्=यत्+क्त(त)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

न दैवमिति सिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः।
अनुद्योगेन तैलानि तिलेभ्यो नाप्तुमर्हति॥32॥

प्रसङ्गः-इह लोके श्रमं विना फलप्राप्तिर्नैव सम्भवति।

अन्वयः-दैवमिति सिन्त्य आत्मनः उद्योगं न त्यजेत् (यतः) अनुद्योगेन तिलेभ्यः तैलानि आप्तुं नार्हति।

व्याख्या-दैवम्=भाग्यम्, इति=एवम्, सिन्त्य=चिन्तनं कृत्वा आत्मनः= स्वस्य, उद्योगम्=व्यापारम्, न त्यजेत्=न परिहरेत्, यतः=यतोहि, अनुद्योगेन= व्यापारहितेन, तिलेभ्यः=तिलाख्येभ्योऽन्नेभ्यः, तैलानि=स्नेहम्, आप्तुम्=लब्धुम्, न अर्हति=नैव समर्थो भवति।

सरलार्थः-'यद् भावि तद् भविष्यति' इति विचार्य पुरुषाः उद्योगो, व्यापारः कर्त्तव्यकर्म च नैव त्यजेयुः, यतोहि-यत्नं विना तिलेभ्योऽपि तैलं न प्राप्नोति, इत्थमेव भाग्योपरि आश्रित्य यत्नं विना धनविद्यादीनां प्राप्तिरपि भवितुं नार्हति। अत एव भाग्यं विहाय आत्मनोः उन्नतये पुरुषः सदैव यतेत्।

व्याकरणम्-

समासः-अनुद्योगेन=न उद्योगः अनुद्योगः, तेन।

सन्धिविच्छेदः-त्यजेदुद्योगमात्मनः=त्यजेत्+उद्योगम्+आत्मनः। नाप्तुमर्हति= न+आप्तुम्+अर्हति।

प्रकृति प्रत्ययः-सञ्चिन्त्य=सम्+चिन्त्+यत्(य)। उद्योगम्=उद्+ युज्+ घञ्(अ)। आप्तुम्=आप्+ तुमुन्(तुम्)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अन्यच्च-

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या,
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः॥33॥

प्रसङ्गः-श्लोकेऽस्मिन् उद्यमस्य महत्त्वं महता नैपुण्येन प्रतिपादितम्।

अन्वयः-उद्योगिनं पुरुषसिंहं लक्ष्मीः उपैति, कापुरुषाः दैवेन देयम्, इति वदन्ति। दैवं निहत्य आत्मशक्त्या पौरुषं कुरु,

यत्ने कृते यदि न सिध्यति, अत्र कः दोषः।

व्याख्या-अन्यच्च=अपि च, उद्योगिनम्=यत्नवन्तम्, पुरुषसिंहम्=व्याघ्रवत् पराक्रमशालिनं नरम्, लक्ष्मीः= धनसम्पतिः, उपैति=स्वयमेव वृणुते, कापुरुषाः= सामर्थ्यहीनाः नराः, दैवेन=भाग्येन, देयम्=सम्पादनीयम्, इति=एवम् वदन्ति=कथयन्ति, (अतः=एतदर्थम्) दैवम्=भाग्यम्, निहत्य=परित्यज्य, आत्मशक्त्या=स्वसामर्थ्येन, पौरुषम्= पुरुषप्रयत्नम्, कुरु=विधेहि, यत्ने=परिश्रमे, कृतेऽपि=सम्पादितेऽपि, यदि=चेत् (कार्यम्=अनुष्ठितं कर्म) न सिध्यति=नैव सिद्धिं लभते, (तदा=तर्हि) अत्र=अस्मिन् फलाभावविषये को दोषः=का त्रुटि इति चिन्तनीया।

सरलार्थः-अस्मिन् जगति लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहं स्वयमेव वृणोति, किन्तु कातराः पुरुषाः भाग्येनैव, सर्वाणि वस्तूनि लभते इति ब्रूवन्ति। अत एव भाग्यमुपेक्ष्य स्वसामर्थ्यानुसारं प्रयत्नो विधेयः, यदि यत्नेकृतेऽपि कार्यं न सिध्यति तर्हि अस्मिन् प्रयासे को दोषः इति विचारणीयः।

व्याकरणम्-

समासः-उद्योगिनम्=उद्योगःअस्ति अस्य स उद्योगी तम्। पुरुषसिंहम्= पुरुषःसिंह इव इति पुरुषसिंहः, तम्। कापुरुषाः+=कुत्सिताः पुरुषाः। आत्मशक्त्या= आत्मनः शक्तिः आत्मशक्तिः, तया।

सन्धिविच्छेदः-लक्ष्मीर्दैवेन=लक्ष्मीः+दैवेन। कोऽत्र=कः+अत्र। उपैति= उप+एति।

प्रकृति प्रत्ययः-उद्योगिनम्=उत्+युज्+घिनुण्(इन्)। उपैति=उप+इण्(इ)+ तिप् (ति)। देयम्=दा+यत्(य)। निहत्य=नि+हन+ल्यप्(य)। पौरुषम्=पुरुष+अण् (अ)।

छन्दः- अत्र वसन्ततिलका नामवृत्तं वर्तते।

लक्षणम्-''उक्तावसन्ततिलकातभजाजगौ गः''।

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद् यदिच्छति।
एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते॥34॥

प्रसङ्गः-इह लोके पुरुषाः आत्मकृतशुभाशुभकर्मणां फलानि नूनमेव प्राप्नुवन्ति।

अन्वयः-यथा कर्ता मृत्पिण्डतः यद् यद्(कर्तुम्) इच्छति(तत्-तत्) कुरुते, एवं मानवः आत्मकृतं कर्म प्रतिपद्यते।

व्याख्या-यथा=येन प्रकारेण, कर्ता=कार्यस्य अनुष्ठाता, कुम्भकारो वा, मृत्पिण्डतः=मृत्तिकासमूहात्, यद् यद्=घटशरावादिसमूहम्, कर्तुम्=निर्मातुम्, इच्छति =अभिलषति, (तत्=तदेव पदार्थम्) कुरुते=निर्मीयते, एवम्=अनेन प्रकारेण, मानवः= मनुष्यः, आत्मकृतम्=आत्मना सम्पाादितम् कर्म=शुभाशुभकर्मफलम्, प्रतिपद्यते= प्राप्नोति।

सरलार्थः-लोके येन प्रकारेण कुम्भकारो यथेच्छं मृत्तिका पिण्डतो यद् यदिच्छति तत्तत् निर्माति, तथैव पुरुषोऽपि निजकृतकर्मानुसारं फलं लभते।

व्याकरणम्-

समासः-मृत्पिण्डतः-मृदां पिण्डः मृत्पिण्डः, तस्मात्। आत्मकृतम्=आत्मना कृतम्।

सन्धि-विच्छेदः-यद् यदिच्छति=यत्+यत्+इच्छति। एवमात्मकृतम्=एवम् +आत्मकृतम्।

प्रकृति प्रत्ययः- मृत्पिण्डतः=मृत्पिण्ड+तसिल्(तस्)। कर्ता=कृ+तृच् (तृ)। मानवः=मनु+अण्(अ)। (मनोरपत्यम्)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अपरः।- **काकतालीयवत् प्राप्तं दृष्ट्वाऽपि निधिमगृतः।**
न स्वयं दैवमादत्ते पुरुषार्थमपेक्षते॥35॥

प्रसङ्गः-अत्र पुरुषार्थस्य वैशिष्ट्यं वर्णितम्।

अन्वयः-काकतालीयवत् प्राप्तं निधिम् अगृतः दृष्ट्वा अपि दैवं स्वयं न आदत्ते (किन्तु तत्रापि)पुरुषार्थम्

अपेक्षते।

व्याख्या- अपरः।=अपि च, काकतालीयवत्=काकतालीयन्यायेन (अनायासेन) प्राप्तम्=समुपलब्धम्, निधिम्=धनराशिम्, अगूतः=पुरतः, दृष्ट्वा अपि=अवलोक्य अपि, दैवम्=भाग्यम्, स्वयम्=आत्मना, न आदत्ते=नैव आनीय ददाति (किन्तु=परन्तु, तत्रापि=तस्मिन् स्थानेऽपि)पुरुषार्थम्=पुरुषप्रयत्नम्, अपेक्षते= अवलम्बते।

सरलार्थः-काकतालीयन्यायवद् दैवयोगेन प्राप्तं रत्नादिपूरितं भाण्डं पुरतोऽवलोक्यापि भाग्यं स्वयमानीय पुरुषेभ्यो नैव प्रयच्छति, अपितु तत्रापि पुरुषार्थमपेक्षते, धनादिगृहणार्थं भाग्यमाश्रित्य तूष्णीमुपवेशनं नोचितम्।

विशेषः-काकतालीयन्यायः-न्यायस्यास्य तात्पर्यमस्ति दैवसंयोगः। एकस्मात् नारिकेलवृक्षात् सुपक्वं फलं भूमौ पतमानमासीत्, तदानीं कश्चित् काकः तत्रागत्य तदुपरि अतिष्ठत्, फलस्य भूमौ पतनं निश्चितमासीत्, अत्र काकस्पर्शः संयोगवशादभूत् तदा तेन फलपतनेन काको मृतः।

व्याकरणम्-

समासः-पुरुषार्थम्=पुरुषैःअर्थ्यते काम्यते इति पुरुषार्थः, तम्।

सन्धिविच्छेदः-दृष्ट्वाऽपि=दृष्ट्वा+अपि। पुरुषार्थमपेक्षते=पुरुषार्थम्+अपेक्षते।

प्रकृति प्रत्ययः-प्राप्तम्=प्र +आप्+क्त(त)। दृष्ट्वा=दृश्+क्त्वा(त्वा)। निधिम्=नि+धा+कि(इ)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥36॥

प्रसङ्गः-अत्र श्रमस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्।

अन्वयः-उद्यमेन हि कार्याणि सिध्यन्ति, मनोरथैः तु न (सिध्यन्ति) हि सुप्तस्य सिंहस्य मुखे मृगाः न प्रविशन्ति।

व्याख्या-उद्यमेन=परिश्रमेण, हि=निश्चयेन, कार्याणि=अनुष्ठेयकर्माणि, सिध्यन्ति=सफलानि भवन्ति, मनोरथैस्तु=सङ्कल्पमात्रेण तु, न सिध्यन्ति=नैव पूर्णानि भवन्ति, हि=यतोहि, सुप्तस्य=निद्रायां स्थितस्य, सिंहस्य=मृगराजस्य, मुखे=आनने, मृगाः=हरिणादयः पशवः, न प्रविशन्ति=स्वयमेव प्रवेशं न कुर्वन्ति।

सरलार्थः-लोके परिश्रमेणैव कार्यसिद्धिर्भवति, न तु अभिलाषया। येन प्रकारेण सिंहस्य मुखे मृगाः स्वयमेव न प्रविशन्ति, तत्कृते स्वयं मृगराजो यतते, तदानीमेव स मृगम् आप्नोति।

व्याकरणम्-

समासः-मनोरथैः=मन एव रथोऽत्र मनोरथः, तैः।

प्रकृति प्रत्ययः-उद्यमेन=उद्+यम्+घञ् (अ)+टा (इन)। सुप्तस्य=स्वप्+ क्त (त)+ ङस् (स्य)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वको यथा॥37॥

प्रसङ्गः-अत्र विद्वांसो हंसवद् मूर्खाश्च वकवद् भवन्तीति प्रतिपादितम्।

अन्वयः-येन बालःन पाठितः(तस्य बालकस्य) माता शत्रुः पिता वैरी (भवति) (यतः) यथा हंसमध्ये वको न शोभते (तथा सः) सभा मध्ये न शोभते।

व्याख्या-येन=येनापि जनेन, जनकेन वा, बालः=स्वपुत्रः, न पाठितः=नैव अध्यापितः, शिक्षितो वा, (तस्य बालकस्य) माता=जननी, शत्रुः=रिपुः(अस्ति) पिता =जनकः, वैरी=अहितकारी (भवति=जायते) (यतः=यतोहि) सः=अशिक्षितो बालः, यथा=येन प्रकारेण, हंसमध्ये=मरालानां मध्ये, अभ्यन्तरे वा, वकः=कृकवाकः, न शोभते=नैव

शोभां लभते, (तथा सः=तेन प्रकारेण स बालकः)सभामध्ये=विदुषां सभायाम्, न शोभते=न समादृतो भवति।

सरलार्थः-लोके तौ माता पितरौ शत्रूवद् भवतः, यौ स्वपुत्रं न पाठयतः। तयोः स पुत्रो विदुषां मध्ये तथैव न शोभते यथा मरालानां मध्ये वक इति।

व्याकरणम्-

समासः-सभामध्ये=सभायां मध्यं सभामध्यं, तस्मिन्।

सन्धि विच्छेदः-बालो न=बालः+न।

प्रकृति प्रत्ययः- पाठितः=पठ्+णिच् (इ)+क्त (त)। वैरी=वैर+इनि (इन्)। शत्रुः=शद्+त्रुन्(त्रु)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः॥38॥

प्रसङ्गः-विद्याहीनः पुरुषः गन्धहीनपलाशपुष्पसदृशो भवति।

अन्वयः-रूपयौवनसम्पन्नाः विशालकुलसम्भवाः(अपि) विद्याहीनाः (जनाः)निर्गन्धाः किंशुका इव न शोभन्ते।

व्याख्या-रूपयौवनसम्पन्नाः=रूपेण=सौन्दर्येण, यौवनेन=तारुण्येन, सम्पन्नाः =परिपूर्णाः, विशालकुलसम्भवाः=श्रेष्ठकुलोत्पन्नाः, अपि=एतादृशा अपि, विद्याहीनाः =विद्यारहिता जनाः, निर्गन्धाः=गन्धशून्याः, किंशुकाः=पलाशकुसुमानि इव=यथा, न= नैव, शोभन्ते=राजन्ते।

सरलार्थः-सौन्दर्ययुक्तो यौवनसम्पन्नः श्रेष्ठवंशोद्भवश्च विद्याविहीनो जनो गन्धहीनकिंशुकपुष्पसदृशो भवति। अत्रायं भावः-यथा शोभनं गन्धहीनं पलाशपुष्पं निष्प्रयोजनं निरर्थकं वा भवति तथैव मूर्खो ऽपि लोके व्यर्थ एवास्ति।

व्याकरणम्-

समासः-रूपयौवनसम्पन्नाः-रूपं च यौवनं च रूपयौवने, ताभ्यां सम्पन्नाः। विशालकुलसम्भवाः=विशालं यत् कुलं विशालकुलम्, तस्मिन् सम्भवः येषां ते। विद्याहीनाः=विद्ययाहीनाः। निर्गन्धाः=निर्गतो गन्धो येषां ते।

सन्धि विच्छेदः-निर्गन्धा इव=निर्गन्धाः+इव।

प्रकृति प्रत्ययः-सम्पन्नाः=सम्+पत्+क्त (त)+जस् (अस्)। सम्भवाः=सम्+भू+अप् (अ)+जस् (अस्)। हीनाः=हा+क्त(त)+जस्(अस्)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अपरःा-

पुस्तकेषु च नाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ।
न शोभते सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः॥39॥

प्रसङ्गः-अत्र विद्याध्ययनहीनस्य पुरुषस्य तुलना जारगर्भोत्पन्नेन पुरुषेण सह कृतमस्ति।

अन्वयः-(येन) पुस्तकेषु च न अधीतम्, गुरुसन्निधौ च न अधीतम्, स स्त्रियाः जारगर्भ इव सभामध्ये न शोभते।

व्याख्या-अपरःा=अपि च, (येन=पुरुषेण बालकेन वा) पुस्तकेषु= नानाशास्त्रेषु, च=तथा, न अधीतम्=नैव यथाशक्ति पठितम्, गुरुसन्निधौ=आचार्याणां सामीप्ये, च=तथा, न अधीतम्=नैव अध्ययनं कृतम्, (सः=तादृशो बालकः) स्त्रियाः= नार्याः रमण्याः वा, जारगर्भः व्यभिचारिणः उत्पन्नो बालः, इव=यथा, सभामध्ये= जनसभायाम्, विदुषां समाजे वा, न शोभते=नैव शोभां वहति।

सरलार्थः-येन पुरुषेण अध्ययनं सम्यक् न कृतम्, गुरुसन्निधौ च शास्त्राभ्यासो न विहितः, स पुरुषः काचित्

स्त्रियाः दुराचारोत्पन्नः पुत्र इव विदुषां मध्ये न शोभते।

व्याकरणम्-

समासः-गुरुसन्निधौ=गुरोः सन्निधिः गुरुसन्निधिः, तस्मिन्। जारगर्भः=जारस्य गर्भः। सभामध्ये=सभायाः मध्ये।

सन्धि विच्छेदः-नाधीतम्=न+अधीतम्। जारगर्भ इव=जारगर्भः+इव।

प्रकृति प्रत्ययः-अधीतम्=अधि+इ+क्त(त)। गर्भः=गृ+भन्(भ)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

एतच्चिन्तयित्वा राजा पण्डितसभां कारितवान्। राजोवाच-भो भो पण्डिताः। श्रूयतां मम वचनम्-अस्ति कश्चिदेवम्भूतो विद्वान्, यो मम पुत्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनामनधिगतशास्त्राणामिदानीं नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं समर्थः?

व्याख्या-एतत्=इदं पूर्वोक्तमखिलं वृत्तान्तम्, चिन्तयित्वा=विचार्य, राजा=स सुदर्शनो नामधेयो नृपः, पण्डितसभां=विद्वद्गोष्ठीम्, कारितवान्= आयोजितवान्। राजा=सुदर्शनाख्यो नृपतिः, उवाच=अवदत्, भो भो पण्डिताः!=अये विद्वांसः! श्रूयताम्=आकर्ण्यताम्, मम=मदीयम्, वचनम्=कथनम्, अस्ति=वर्तते, कश्चित्=कोऽपि,एवम्भूतः=एतादृशः, विद्वान्=सुधीः, यः=यो हि,मम=मे (सुदर्शनस्य) पुत्राणाम्=सुतानाम्, नित्यम्=सततम्, उन्मार्गगामिनाम्=कुपथप्रवृत्तानाम्, अनधिगत-शास्त्राणाम्=अशिक्षितानाम्, इदानीम्=साम्प्रतम्, नीतिशास्त्रोपदेशेन=नीतिविद्याध्यापनेन, पुनर्जन्म=अन्यजन्म, कारयितुम्=सम्भावयितुम्, समर्थः=योग्योऽस्ति।

व्याकरणम्-

समासः-पण्डितसभाम्=पण्डितानांसभा पण्डितसभा, ताम्। उन्मार्गगामिनाम् =उद्गतः (कुत्सितः)मार्गः उन्मार्गः, उन्मार्गे गच्छन्ति ते उन्मार्गगामिनः, तेषाम्। अनधिगतशास्त्राणाम्=अधिगतानि शास्त्राणि यैः ते अधिगतशास्त्राः, ते न भवन्तीति अनधिगतशास्त्राः, तेषाम्। नीतिशास्त्रोपदेशेन=नीतेः प्रतिपादकं शास्त्रं नीतिशास्त्रम्, तेषाम् उपदेशः नीतिशास्त्रोपदेशः, तेन।

सन्धिविच्छेदः-एतच्चिन्तयित्वा=एतत्+ चिन्तयित्वा। राजोवाच=राजा+ उवाच। कश्चिद् एवम्भूतो विद्वान्=कश्चित्+एवम्भूतः+विद्वान्। पुनर्जन्म=पुनः+जन्म।

प्रकृति प्रत्ययः-उक्तम् = वच्+क्त(त)। चिन्तयित्वा= चिन्त्+णिच्(इ)+ क्त्वा(त्वा)। राजा=राज्+कनिन्(अन्)। वचनम्=वच्+ल्युट् (यु+अन) गामिनाम्=गम् +णिनि (इन्)+आम्। कारयितुम्=कृ+ णिच्(इ)+ तुमुन् (तुम्)।

काचः काःानसंसर्गाद्धत्ते मारकतीर्द्युतीः।
तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम्॥40॥

प्रसङ्गः-अस्मिन् पद्ये सत्सङ्गतेर्वैशिष्ट्यं प्रदर्शितम्।

अन्वयः-(यथा) काचः काःानसंयोगाद् मारकतीः द्युतीः धत्ते, तथा मूर्खः सत्सन्निधानेन प्रवीणतां याति।

व्याख्या-यथा=(येन प्रकारेण) काचः=एकः अपकृष्टः पदार्थः काःानस्य =सुवर्णस्य, संसर्गात्=सन्निधानात्, मारकतीः=मरकतमणिसम्बन्धिनी, द्युतीः =कान्तिः, धत्ते=धारयति। तथा=तेन प्रकारेण, मूर्खः=प्रज्ञा शून्यः, सत्सन्निधानेन=सतां=विदुषां सामीप्येन, प्रवीणताम्=व्यवहारकुशलताम्, याति=गच्छति (प्राप्नोतीति भावः)।

सरलार्थः-लोके यथा सुवर्णस्य सामीप्येन काचसदृशं द्रव्यं मणेः सौन्दर्यं प्राप्नोति, तथैव मूर्खोऽपि जनो विदुषां सम्पर्केण पाण्डित्यं लभते।

व्याकरणम्-

समासः-सत्सन्निधानेन=सतां सन्निधानं सत्सन्निधानम्, तेन।

सन्धिविच्छेदः-मारकतीर्द्युतीः=मारकतीः+द्युतीः ।मूर्खोयाति=मूर्खः+याति।

प्रकृति प्रत्ययः-काचः=कच्+घञ्(अ)। काःानम्=काञ्च्+ल्युट् (अन)। संसर्गात्=सम्+सृज्+घञ् (अ)+ ङसि (आत्)। सन्निधानेन= सम्+नि+धा+ल्युट् (यु =अन)+टा(इन)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

उक्तःा- **हीयते हि मतिस्तात! हीनैः सह समागमात्।**
समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम्॥41॥

प्रसङ्गः-अस्मिन् पद्ये सङ्गतेः प्रभावस्य वर्णनं विद्यते।

अन्वयः-हे तात ! हि हीनैः सह समागमात् मतिः हीयते, समैश्च समतामेति विशिष्टैः च विशिष्टताम् एति।

व्याख्या-उक्तञ्च=कथितःा, हे तात!=हे प्रिय! हि=नूनमेव, हीनैः=बुद्धि-गुणादिभिर्न्यूनैः पुरुषैः, सह=साकम्, समागमात्=सहवासात्, मतिः=बुद्धिः, हीयते= हीनतां प्राप्नोति समैश्च=आत्मसदृशैश्च, समताम्=तुल्यताम्, एति=प्राप्नोति, विशिष्टैश्च=स्वापेक्षया गुणादिभिरुत्कृष्टैश्च (सह=साकम्) विशिष्टताम्=श्रेष्ठताम्, एति=प्राप्नोति।

सरलार्थः-हे तात! इह जगति नीचैः पुरुषैःसह सम्पर्केण बुद्धिर्नश्यति, आत्मसदृशैर्जनैः साकं तुल्यतां प्राप्नोति, एवःा विद्वद्भिः समं समागमनेन बुद्धिः एधते। अत एव महापुरुषैः सहैव वासः कर्तव्यः।

व्याकरणम्-

समासः-विशिष्टैः=विशेषेण शिष्टो विशिष्टः, तैः।

सन्धिविच्छेदः-मतिस्तात!=मतिः+तात!। समैश्च=समैः+च। विशिष्टैश्च =विशिष्टै :+च।

प्रकृति प्रत्ययः-मतिः=मन्+क्तिन् (ति)। हीनः=हा+क्त (त) (तकारस्य नत्वे आकारस्य ईत्वे च)। समताम्=सम+तल्(त)+टाप्(आ)। विशिष्टैः=वि+शिष्+ क्त (त)+भिस्(ऐस्)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञो बृहस्पतिरिवाब्रवीत्-देव महाकुल सम्भूता एते राजपुत्राः। तन्मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते। यतः-

व्याख्या-अत्रान्तरे=अस्मिन्नेव समये, विष्णुशर्मनामा=विष्णुशर्मानामकः कश्चित्, महापण्डितः= श्रेष्ठशास्त्रज्ञः, सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञः=सम्पूर्णनयग्रन्थस्थगूढ़तत्त्ववेत्ता, बृहस्पतिरिव=देवगुरुसदृशः, अब्रवीत्= अकथयत्। देव!=हे राजन्! महाकुलसम्भूताः=राजकुले समुत्पन्नाः, एते=इमे, राजपुत्राः=राजकुमाराः, तत्=तस्मात् कारणात्, मया= विष्णुशर्मणा, नीतिं राजशासनपद्धतिम्, ग्राहयितुम्=अध्याापयितुम्, शक्यन्ते = पार्यन्ते।

व्याकरणम्-

समासः-विष्णुशर्मनामा = विष्णुशर्मा इति नाम यस्य सः। महापण्डितः = महान् चासौ पण्डितः। सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञः=सकलानि नीतिशास्त्राणि चेति सकलनीतिशास्त्राणि तेषां तत्त्वं सकल नीतिशास्त्रतत्त्वं तज्जानातीति।

सन्धिविच्छेदः-अत्रान्तरे=अत्र+अन्तरे। बृहस्पतिरिवाब्रवीत्=बृहस्पतिः इव+अब्रवीत्।

प्रकृति प्रत्ययः-अत्र=इदम्+त्रल् (त्र) (प्रकृतेः अद्भावः)। पण्डितः= पण्डा+इतच् (इत)। तत्त्वज्ञः =तत्+त्व+ज्ञा+क(अ)। सम्भूताः= सम्+भू+क्त(त)+ जस् (अस्)। ग्राहयितुम्=गृह्+णिच् (इ)+तुमुन्(तुम्)।

यतः- **नाद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेत्।**

न व्यापारशतेनापि शुकवत् पाठ्यते वकः ॥42॥

प्रसङ्गः-उचिते पात्रे स्थापिता काचित् क्रिया विद्या वेति लोके सफला भवति।

अन्वयः-अद्रव्ये निहिता काचित् (अपि) क्रिया फलवती न भवेत् (यथा) वकः व्यापारशतेनापि शुकवत् (केनापि) न पाठ्यते।

व्याख्या-यतः=यतोहि, अद्रव्ये=असत्पात्रे, निहिता=स्थापिता, काचित् क्रिया =कश्चन व्यापारः शिक्षा वा, फलवती=फलशालिनी न भवेत्=नैव स्यादिति (यथा=येन पूकारेण) वक इत्याख्यः पक्षीविशेषः, व्यापारशतेनापि= अनेकविधप्रयत्नेनापि, शुकवत्=कीरसदृशः (केनापि=पक्षीविज्ञेनापि) न पाठ्यते=नैव पाठयितुं शक्यते।

सरलार्थः-अयोग्यानां कृते कृतः प्रयासः सफलो न भवति, यथा कृतप्रयत्नसहस्रेणापि वकः कोऽपि कीरवत् पाठयितुं समर्थो न भवति, तथैवानुपयुक्ते स्थाने विहितो यत्नः सफलो नैव जायते।

व्याकरणम्-

समासः-नाद्रव्ये=न द्रव्यमिति अद्रव्यं, तस्मिन्। व्यापारशतेन=व्यापाराणां शतं व्यापारशतं तेन।

सन्धिविच्छेदः-नाद्रव्ये=न+अद्रव्ये।व्यापारशतेनापि=व्यापारशतेन+अपि।

प्रकृति प्रत्ययः-निहिता=नि+धा+क्त(त)। फलवती=फल+मतुप् (मत्) मस्य वत्वम्+ङीप् (ई)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अन्यच्च-

अस्मिंस्तु निर्गुणं गोत्रे नापत्यमुपजायते।
आकरे पद्मरागाणां जन्मकाचमणेः कुतः॥43॥

प्रसङ्गः-श्रेष्ठकुलोद्भवोऽपत्यः श्रेष्ठ एव भवति न तु अपकृष्टः।

अन्वयः-अस्मिन् तु गोत्रे निर्गुणमपत्यं न उपजायते (यथा) पद्मरागाणामाकरे काचमणेः जन्म कुतः।

व्याख्या-अन्यच्च=अपि च, अस्मिस्तु=एतस्मिन् भवदीये श्रेष्ठतमे तु, गोत्रे =वंशे, निर्गुणम्=गुणरहितम्, अपत्ययं=पुत्रादिकम् , न उपजायते=नैव जनिं गृह्णाति, (यथा=येन प्रकारेण) पद्मरागाणाम्=पुष्परागाख्यमणिविशेषाणाम्, आकरे= उत्पत्तिस्थाने, खनौ वा, काचमणेः=दर्पणस्य, जन्म=उत्पत्तिः, कुतः=कथं सम्भवति।

सरलार्थः-अस्मिन् राजकुले गुणरहिताः, दुर्बुद्धय अपत्याः नैव प्रादुर्भवन्ति, यतोहि पद्मरागाणामाकरे काचमणेरुत्पत्तिः लोके कथमपि नैव सम्भवति।

व्याकरणम्-

समासः-निर्गुणम्=न विद्यन्ते गुणाः यस्मिन् तत्। अपत्यम्=न अधः पतन्ति पितरोऽनेनेति । पद्मरागाणाम्= पद्मस्य राग इव रागो येषां ते पद्मरागाः, तेषाम्।

सन्धिविच्छेदः- अन्यच्च = अन्यत् + च। अस्मिंस्तु = अस्मिन् + तु। नापत्यमुपजायते=न+अपत्यम्+ उपजायते।

प्रकृति प्रत्ययः-निर्गुणम् = निर्+गुण्+अच्। उपजायते=उप+जन्+श्यन् (य)+त। आकरे आङ्+कृ+घ(अ) + ङि(इ)। कुतः=किम्+तसिल् (तस्) (किमःकु)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अतोऽहं षण्मासाभ्यन्तरे भवत् पुत्रान् नीतिशास्त्राभिज्ञान् करिष्यामि। राजा सविनयं पुनरुवाच-

व्याख्या-अतः=अस्मात् कारणात्, अहं=विष्णुशर्मा, षण्मासाभ्यन्तरे= रसमासेभ्योऽर्वाक्, भवत्पुत्रान्= तवसुतान्, नीतिशास्त्राभिज्ञान्=नीतिगृन्थदक्षान्, करिष्यामि=विधास्यामि, राजा=भूपतिः, सविनयम्=विनयपूर्वकम्,

पुनः=भूयः, उवाच=कथयामास।

व्याकरणम् -

समासः-षण्मासाभ्यन्तरे=षट्संख्याकामासाः षण्मासाः तेषाम् अभ्यन्तरं षण्मासाभ्यन्तरम्, तस्मिन्। नीतिशास्त्राभिज्ञान्=नीतिशास्त्रम् अभिजानन्ति इति नीतिशास्त्राभिज्ञाः, तान्।

सन्धिविच्छेदः- अतोऽहम्=अतः+अहम्। षण्मासाभ्यन्तरे=षट्+मास+ अभ्यन्तरे। पुनरुवाच=पुनः+उवाच।

प्रकृति प्रत्ययः-अभिज्ञान्=अभि+ज्ञा+क(अ) शस्(अस्)। सविनयम्=स +वि+नी+अक्(अ)।

कीटोऽपि सुमनः सङ्गादारोहति सतां शिरः।
अश्माऽपि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः॥44॥

प्रसङ्गः-अत्र संसर्गस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम्।

अन्वयः-सुमनःसङ्गात् कीटः अपि सतां शिरः आरोहति, अश्मा अपि महद्भिः सुप्रतिष्ठितः (सन्) देवत्वं याति।

व्याख्या-सुमनःसङ्गात्=पुष्पसंसर्गात्, कीटोऽपि=क्षुद्रजीवोऽपि, सतां= सज्जनानाम्, शिरः=मूर्धानं मस्तकं वा, आरोहति=आरुढो भवति, अश्मा अपि=पाषाणखण्डोऽपि महद्भिः=महापुरुषैः, सुप्रतिष्ठितः=सम्यक् स्थापितः, (सन्=भवन्) देवत्वं=देवतारूपत्वम्, याति=प्राप्नोति।

सरलार्थः-येन प्रकारेण पुष्पसंसर्गेण कीटादयोऽपि क्षुद्रजन्तवो महापुरुषाणां मूर्धानमधिरोहन्ति, अपि च महापुरुषैः सुप्रतिष्ठितः पाषाणोऽपि देवत्वमाप्नोति। तथैव इमे मम पुत्रा यद्यपि विद्याहीनाः सन्ति, तथापि भवतां संसर्गेण नूनं पाण्डित्यं प्राप्स्यन्ति।

व्याकरणम्-

समासः-सुमनः सङ्गात्=सुमनसां पुष्पाणां सङ्गः सुमनः सङ्गः, तस्मात्।

सन्धिविच्छेदः-कीटोऽपि=कीटः+अपि। अश्मापि=अश्मा+अपि।

प्रकृति प्रत्ययः-देवत्वम्=देव+त्व+अम्। सुप्रतिष्ठितः=सु+ प्रति+ स्था+ क्त(त)

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

अन्यच्च- **यथोदयगिरेर्द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते**
तथा सत्सन्निधानेन हीनवर्णोऽपि दीप्यते॥45॥

प्रसङ्गः-अत्र सत्सङ्गतेर्माहात्म्यं वर्णितम्।

अन्वयः-यथा द्रव्यम् उदयगिरेः सन्निकर्षेण दीप्यते, तथा हीनवर्णः अपि सत्सन्निधानेन दीप्यते।

व्याख्या- अन्यच्च=अपि च, यथा=येन प्रकारेण, द्रव्यम्=पाषाणादि-पदार्थसमूहम्, उदयगिरेः=उदयाचलस्य, सन्निकर्षेण=सम्पर्केण, दीप्यते=प्रकाशते , तथा=तद्वत्, हीनवर्णोऽपि=निम्नवर्णो निरक्षरोऽपि वा, सत्सन्निधानेन= सज्जनानां सहवासेन, दीप्यते=गुणवान् भवति, शोभते वा।

सरलार्थः-येन प्रकारेण उदयाचलस्थितानि वस्तूनि भगवतो भास्करस्य मयूखसंसर्गेण शोभन्ते, तथैव विदुषां सङ्गमेन जडोऽपि पुरुषो गुणवान् भवति।

व्याकरणम्-

समासः-उदयगिरेः=उदयस्य गिरिः उदयगिरिः, तस्मात्। सत्सन्निधानेन= सतां सन्निधानं सत्सन्निधानम्, तेन। हीनवर्णः=हीनाः वर्णाः यस्य सः।

सन्धिविच्छेदः-अन्यच्च=अन्यत्+च। यथोदयगिरेर्द्रव्यम्=यथा+उदयगिरेः +द्रव्यम्। हीनवर्णोऽपि=

हीनवर्णः+अपि।

प्रकृति प्रत्ययः- द्रव्यम्=द्रु+यत् (य)। सन्निकर्षेण=सम्+नि+कृष्+घञ् (अ)+ टा(इन)। सन्निधानेन= सम्+नि+धा+ल्युट् (यु=अन)+टा(इन)।

छन्दः- अत्र अनुष्टुप् नामवृत्तं वर्तते।

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति,
ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।
आस्वाद्यतोयाः प्रवहन्ति नद्यः,
समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः॥46॥

प्रसङ्गः-अत्र संसर्गस्य गुणावगुणयोर्वर्णनं वर्तते।

अन्वयः-गुणाः गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति, ते निर्गुणं प्राप्य दोषाः भवन्तिः, नद्यः आस्वाद्यतोयाःप्रवहन्ति, समुद्रमासाद्य अपेयाः भवन्ति।

व्याख्या-गुणाः=विद्या-विनय-शौर्य्यादयो मानवीयगुणाः, गुणज्ञेषु= गुणपरीक्षणयोग्येषु पुरुषेषु, गुणाः=गुणपदवाच्याः भवन्ति=जायन्ते, ते=ते एव गुणाः, निर्गुणम्=गुणहीनम् अयोग्यं वा, प्राप्य=लब्ध्वा, दोषाः= अवगुणाः, त्याज्या वा, भवन्ति=जायन्ते, नद्यः=सरितः (गङ्गायमुनादयः) आस्वाद्यतोयाः=आस्वाद्यं= स्वादिष्टम्, तोयम्= जलं यासां ताः, अर्थात् मधुरजलपरिपूर्णाः, प्रवहन्ति=प्रवाहपूर्णाः भवन्ति (किन्तु ताः नद्यः) समुद्रम्=सागरम्, आसाद्य= प्राप्य, अपेयाः पातुमयोग्याः, भवन्ति=जायन्ते।

सरलार्थः-लोके गुणाः गुणिनं जनं प्राप्य सद्गुणाः भवन्ति, ते एव गुणाः निर्गुणं पुरुषं, पदार्थं, स्थानं वा प्राप्य अवगुणाः भवन्ति। यथा नद्यो मधुरजलयुक्ताः प्रवहन्ति, किन्तु ताः रत्नाकरं प्राप्य क्षारसंसर्गेण अपेयाः भवन्ति।

व्याकरणम्-

समासः-गुणज्ञेषु=गुणान् जानन्ति इति गुणज्ञाः, तेषु। अपेयाः=पातुं योग्याः पेयाः, ताः न भवन्तीति।

सन्धि-विच्छेदः-गुणा गुणज्ञेषु=गुणाः+गुणज्ञेषु। समुद्रमासाद्य=समुद्रम्+ आसाद्य। भवन्त्यपेयाः= भवन्ति+अपेयाः।

प्रकृति प्रत्ययः-गुणाः=गुण् +अच्+जस्(अस्)। प्राप्य=प्र+ आप्+ ण्यत् (य)। आस्वाद्य=आ+स्वद्+ णिच् (इ)+ ल्यप् (य)। अपेयाः=न+ पा+ण्यत् (य)+ जस् (अस्)।

छन्दः- अत्र उपजाति नामवृत्तं वर्तते।

तदेतेषामस्मत्पुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः 'प्रमाणम्' इत्युक्त्वा तस्य विष्णु शर्मणः करे बहुमानपुरस्सरं पुत्रान् समर्पितवान्।

व्याख्या-तत्=तस्मात् कारणात्, एतेषाम्=अमीषाम्, अस्मत् पुत्राणाम्= मदीय सुतानाम्, नीतिशास्त्रोपदेशाय =नीतिविद्याऽध्यापनाय, भवन्तः=श्रीमन्तो विष्णुशर्माणि एव, प्रमाणम्=प्रमातारः सन्ति। इत्युक्त्वा=एवं कथयित्वा, तस्य महापण्डितस्य, विष्णुशर्मणः=एतन्नामधेयस्य पण्डितस्य, करे=हस्ते, बहुमानपुरस्सरं= सम्माना-तिशयपूर्वकम्, पुत्रान्=स्वसुतान्, समर्पितवान्=सम्यग्रूपेणार्पयामास।

व्याकरणम् -

समासः- अस्मत्पुत्राणाम् =अस्माकं पुत्राः अस्मत् पुत्राः, तेषाम्। नीतिशास्त्रोपदेशाय=नीतिशास्त्रस्य उपदेशः नीतिशास्त्रोपदेशः, तस्मै। बहुमान-पुरस्सरम्=पुनः सरतीति पुरः सरः, बहुमानः पुरः सरो यस्मिन् कर्मणि यथा तत्।

सन्धिविच्छेदः-तदेतेषामस्मत् पुत्राणाम्=तत्+ एतेषाम्+ अस्मत्पुत्राणाम्। इत्युक्त्वा=इति+उक्त्वा।

प्रकृति प्रत्ययः-उपदेशाय=उप+दिश्+घञ्(अ)+ङे। भवन्तः=भू+शतृ (अत्)+जस(अस्)।

उक्त्वा=वच्+क्त्वा (त्वा)। समर्पितवान्=सम्+अर्प्+क्तवतु= तवत्। (तवत्)

अभ्यासार्थ-प्रश्नाः

बहुचयनात्मक प्रश्नाः -

अधोलिखितानां प्रश्नानां चतुर्षु विकल्पेषु समुचितमुत्तरं लिखत -

1. विद्या पुरुषेभ्यो ददाति-
   (अ) पात्रताम् (ब) विनयम् (स) धनम् (द) धर्मम् ( )
2. मित्रलाभस्य परिच्छेदाः सन्ति-
   (अ) त्रयः (ब) पःा (स) चत्वारः (द) अष्टौ ( )
3. एको गुणी पुत्रो भवति-
   (अ) अर्थहीनः (ब) अधमः (स) घातुकः (द) वरम् ( )
4. ऋणकर्ता पिता भवति-
   (अ) चौरः (ब) शत्रुः (स) अधार्मिकः (द) मूर्खः ( )
5. तिलेभ्य आप्तुमर्हति-
   (अ) तैलानि (ब) जलानि (स) क्षीराणि (द) घृतानि ( )
6. मूर्खः प्रवीणतां याति-
   (अ) जडसन्निधानेन (ब) शिशुसन्निधानेन (स) सत्सन्निधानेन (द) पशुसन्निधानेन ( )

अतिलघूत्तरात्मक प्रश्नाः -

1. हितोपदेशः कीदृशं काव्यमस्ति ?
2. हितोपदेशस्य लेखकः कः ?
3. पण्डित विष्णु शर्मा स्वगुरुकुलं कुत्र स्थापितवान्?
4. सात्त्विकं दानं कीदृशं भवति?
5. वृद्धत्वे कीदृशी विद्या हास्याय भवति ?
6. भागीरथीतीरे किं नामधेयं नगरमासीत्?
7. कीदृशं पुरुषं लक्ष्मी उपैति ?
8. कस्य मुखे मृगा न प्रविशन्ति?
9. कीदृशाः पुरुषा न शोभन्ते?

100. मूर्खः केन प्रवीणतां याति ?
11. को राजकुमाराणां पुनर्जन्म कारयितुं समर्थः?
12. कुत्र निहिता क्रिया फलवती न भवति?
13. कीटः सुमनः सङ्गात् कुत्र आरोहति?
14. समुद्रमासाद्य का अपेया भवन्ति?
15. केन विना दैवं न सिध्यति?

लघूत्तरात्मक प्रश्नाः -

1. कति प्रकरणानि हितोपदेशस्य? कानि च तेषां नामानि।
2. विद्या क्रमशः किं किं ददाति?
3. सर्वद्रव्येषु विद्या कथम् अनुत्तमं मन्यते?
4. शास्त्रलोचनं कीदृशं भवति?
5. पुरुषाणामनर्थाय कानि चत्वारि कारणानि सन्ति?
6. अस्मिन् परिवर्तिनि जगति कः पुरुषो जायते?
7. प्राज्ञः कथं किं चिन्तयेत् ?
8. एको गुणी पुत्रः कीदृशो भवति?
9. केन चक्षुः पीडा भवति?
10. कस्य पुत्रः सुधी वश्यो धार्मिकश्च भवति?
11. मृत्युलोके कानि षट् सुखानि सन्ति?
12. चत्वारः शत्रवः के सन्ति?
13. केषामभावे जन्म निरर्थकं भवति?
14. का पुरुषाः दैवेन देयमिति वदन्ति?
15. स्त्रियाः जारगर्भ इव को न शोभते?

निबन्धात्मक प्रश्नाः -

1. हितोपदेशस्योपादेयतां प्रतिपादयत।
2. मित्रलाभप्रकरणानुसारं मूर्खपुत्रस्य स्वरूपं वर्णयत।
3. कथामुखमाश्रित्य पुरुषार्थस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयत।
4. नृपः सुदर्शन आत्मनः पुत्रान् नीतिविज्ञान् कर्तुं कीदृशो यत्नो विहितः।

उत्तरमाला (बहुचयनात्मकप्रश्नानाम्)

(1) ब (2) स (3) द (4) ब (5) अ (6) स

व्याकरणसम्बन्धिनः प्रश्नाः -

1. सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धेर्नाम लिखत -

यथा -	फेनलेखेव	=	फेनलेखा+इव	=	गुणसन्धिः
	विद्यैव	=	....	=	....
	विनयाद्याति	=	....	=	....
	कथाच्छलेन	=	....	=	....
	सन्धिरेव	=	....	=	....
	इत्याकर्ण्य	=	....	=	....
	एकश्चन्द्रः	=	....	=	....
	क्वाप्यतिदुष्करम्	=	....	=	....
	वित्तःा	=	....	=	....
	कुर्यादतन्द्रितः	=	....	=	....

2. प्रकृति-प्रत्ययौ लेख्यौ -

यथा -	सर्वदा	=	सर्व+दा
	विद्या	=	....

हास्याय = ...
वृद्धत्वे = ...
पठ्यमानम् = ...
दर्शकम् = ...
धार्मिकः = ...
रूपवती = ...
सःान्त्य = ...
सम्पन्ना = ...

3. अधोलिखितवाक्येषु कोष्ठके निर्दिष्टलकारानुसारं लकारपरिवर्तनं करणीयम्-

1. विद्यामर्थं च चिन्तयति। (लृट्)
2. तत्र सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत्। (लट्)
3. परिवर्तिनि संसारे को मृतो न जायते।(लङ्)
4. तेन त्वं विदुषां मध्ये पङ्के गौरिव सीदसि। (लिङ्)
5. दैवेन देयमिति कापुरुषाः वदन्ति। (लोट्)

4. **(अ) असमस्तपदानां समासो विधेयः -**

भागीरथ्याः तीरे = ...
उद्विग्नं मनो यस्य सः = ...
अर्थं करोतीति = ...
कुत्सिताः पुरुषाः = ...
महान् चासौ पण्डितः = ...
रूपं च यौवनं च ताभ्यां सम्पन्नाः = ...

(ब) समस्तपदानां विग्रहः कार्यः -

दुर्धषम् = ...
सुदर्शनः = ...
चिन्ताविषघ्नः = ...
अनधिगतशास्त्राणाम् = ...
नीतिशास्त्रभिज्ञान् = ...
अपेयाः = ...

5. अधोलिखितपदानां मूलशब्द-विभक्ति-वचन-लिङ्गादीनि निर्दिशत-

पात्रताम् = ...
अन्यस्मात् = ...
चक्षुषा = ...
परिवर्तिनि = ...
देहिनः = ...
आत्मशक्त्या = ...

6. कोष्ठके स्थितशब्दमाश्रित्य समुचितविभक्तिप्रयोगं कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. एकैकमपि........... किमु यत्र चतुष्ट्यम्। (अनर्थ)
2. धर्मार्थकाममोक्षाणाम् .... एकोऽपि न विद्यते।(यद्)
3. तिलेभ्यः तैलानि........... आप्तुं नार्हति। (अनुद्योग)
4. मूर्खः .... प्रवीणतां याति। (सत्सन्निधान)
5. गुणाः .... गुणा भवन्ति। (गुणज्ञ)